

Пространство учёных в мире / 2024 №3-4

В
Е
С
Т
Н
И
К

ПРОСТРАНСТВО УЧЁНЫХ В МИРЕ

Журнал включён в Российский индекс научного цитирования (РИНЦ)

Электронный периодический научный журнал

Бишкек - 2024

ОСНОВНЫЕ РАЗДЕЛЫ:

01.00.00 ФИЗИКО-МАТЕМАТИЧЕСКИЕ НАУКИ

02.00.00 ХИМИЧЕСКИЕ НАУКИ

03.00.00 БИОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ

04.00.00 ИННОВАЦИОННЫЕ ТЕХНОЛОГИИ

05.00.00 ТЕХНИЧЕСКИЕ НАУКИ

06.00.00 СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННЫЕ НАУКИ

07.00.00 ИСТОРИЧЕСКИЕ НАУКИ И АРХЕОЛОГИЯ

08.00.00 ЭКОНОМИЧЕСКИЕ НАУКИ

09.00.00 ФИЛОСОФСКИЕ НАУКИ

10.00.00 ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ

11.00.00 ЮРИДИЧЕСКИЕ НАУКИ

12.00.00 ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ НАУКИ

13.00.00 МЕДИЦИНСКИЕ НАУКИ

14.00.00 ИСКУССТВОВЕДЕНИЕ

15.00.00 ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ

16.00.00 СОЦИОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ

17.00.00 ПОЛИТОЛОГИЯ

18.00.00 КУЛЬТУРОЛОГИЯ

19.00.00 ВЕТЕРИНАРНЫЕ НАУКИ

20.00.00 НАУКА О ЗЕМЛЕ

ГЛАВНЫЙ РЕДАКТОР

Белек уулу Эсенбек – Учредитель компании ОсОО «БЭА ком». Генеральный директор ОсОО «БЭА ком». Главный редактор Вестник пространство учёных в мире. (Бишкек, Кыргызстан)

РЕДАКЦИОННЫЙ СОВЕТ:

Сулайманова Света Мукашовна - Доктор физико-математических наук, профессор кафедры прикладная информатика и информационные технологии. Кыргызский национальный аграрный университет им. К.И.Скрябина.

Чортомбаев Улан Тыргоотович – Доктор экономических наук, и.о., профессора, зав. кафедры геодезии и геоинформатики, Кыргызского государственного технического университета имени И. Раззакова.

Омуралиев Нурбек Ашимканович – Доктор социологических наук, профессор. Центр социальных исследований, Национальная академия наук Кыргызской Республики

Сабирова Умида Фархадовна – Доктор социологических наук, профессор. Заместитель главного редактора журнала ВАК "Гуманитарные науки". Национальный университет Узбекистана имени Мирзо Улугбека

Ажибаева Айнура Жакшимбековна - Доктор педагогических наук, профессор. Таласский государственный университет

Жумалиев Самат Субанкулович - Доктор филологических наук, профессор. Таласский государственный университет

Сулайманова Света Мукашовна - Доктор физико-математических наук, профессор кафедры прикладная информатика и информационные технологии. Кыргызский национальный аграрный университет им. К.И.Скрябина.

Макенжан Уулу Алмаз Макенжанович - Доктор медицинских наук, профессор. Заместитель директора национального центра охраны материнства и детства КР

Тургунбаев Кубанычбек Токтоназарович - Доктор сельскохозяйственных наук, профессор. Заведующий кафедрой лесоводства и плодоводства факультета агрономии и лесного хозяйства, Кыргызского национального аграрного университета им. К.И.Скрябина

Асаналиев Абдыбек Жекшеевич - Доктор сельскохозяйственных наук, профессор кафедры растениеводства и защита растений, Кыргызского национального аграрного университета им. К.И.Скрябина

Чортонбаев Тыргоот Джумадиевич - Доктор сельскохозяйственных наук, профессор кафедры биотехнологии и химии. Кыргызский национальный аграрный университет им. К.И.Скрябина

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ

Шамбеталиева Хадича Маматбековна - Кандидат филологических наук, Институт Государственного языка и культуры, Кыргызского Государственного Университета

Урматова Айнура Дуйшоевна - Кандидат филологических наук, доцент кафедры конституционного и административного права, юридического факультета, Кыргызского национального университета им. Ж. Баласагына

Салыбекова Толкун Салыбековна - Кандидат юридических наук, профессор кафедры уголовного процесса и судебной экспертизы юридическом факультета, Кыргызский национальный университет им. Ж.Баласагына

Андашев Улан Турдубекович - Кандидат юридических наук, доцент кафедры гражданского, трудового и экологического права. Кыргызский национальный университет им. Ж.Баласагына

Жумалиев Тургунбек Жолдошалиевич - Кандидат физико-математических наук, доцент, Декан факультета Экономики и менеджмента. Кыргызский национальный аграрный университет им. К.И.Скрябина

Упенов Айбек Шерипбекович - Кандидат сельскохозяйственных наук, доцент, Ректор Таласского государственного университета

Ибраева Нурила Мукашевна - Кандидат экономических наук, доцент. Начальник центра международных образовательных программ. Кыргызский национальный аграрный университет им. К.И. Скрябина

Исмаилов Аскарбек Кожомбекович - Кандидат юридических наук, доцент, декан факультета Гуманитарных и естественных наук Международного Кувейтского университета

РАЗДЕЛ: СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННЫЕ НАУКИ

УДК 633.16:631.52

РАЗВИТИЕ ПИТОМНИКОВ ДЛЯ ПОЛУЧЕНИЯ САЖЕНЦЕВ ПЛОДОВЫХ КУЛЬТУР В УСЛОВИЯХ ЧУЙСКОЙ ДОЛИНЫ

**Аалиев Сагынбек Абдималикович,
Тургунбаев Кубанычбек Токтоназарович,
Керимкулова Нурзат Тапаевна,
Капарова Элмира Берекеевна**

Кыргызский научно-исследовательский институт земледелия, Кыргызская опытно-селекционная станция по сахарной свекле, Бишкек, Кыргызстан

Аннотация. Развитие плодовых питомников в условиях Чуйской долины направлено на повышение качества и количества саженцев, адаптированных к особым климатическим условиям региона. Исследование включает аспекты клональных подвоев, их устойчивость к биотическим и абиотическим стрессам, а также эффективность различных методов выращивания. При размножении клоновых корней на материнском корне особое внимание уделяется капельному орошению и внедрению инновационных технологий. Работа направлена на разработку научно обоснованной стратегии совершенствования агротехнической деятельности в питомниках, которая обеспечит устойчивое развитие садоводства региона.

Ключевые слова: питомник, саженец, клоновый подвой, сорт, окулировка, почка, глазок, размножение

ЧҮЙ ӨРӨӨНҮНҮН ШАРТЫНДА МӨМӨ-ЖЕМИШ ӨСҮМДҮКТӨРҮНҮН КӨЧӨТТӨРҮН АЛУУ ҮЧҮН ПИТОМНИКТЕРДИ ӨНҮКТҮРҮҮ

**Аалиев Сагынбек Абдималикович,
Тургунбаев Кубанычбек Токтоназарович,
Керимкулова Нурзат Тапаевна,
Капарова Элмира Берекеевна**

Кыргыз дыйканчылык илим-изилдөө институту, Кант кызылчасы боюнча Кыргыз тажрыйба-селекция станциясы, Бишкек, Кыргызстан

Аннотация. Чүй өрөөнүнүн шартында мөмө-жемиш питомниктерин өнүктүрүү аймактын өзгөчө климаттык шарттарына ыңгайлашкан көчөттөрдүн сапатын жогорулатууга жана санын көбөйтүүгө багытталган. Изилдөө клондук тамырдын аспектилерин, алардын биотикалык жана абиотикалык стресстерге чыдамкайлыгын жана

ар кандай өстүрүү ыкмаларынын натыйжалуулугун изилдөөнү камтыйт. Клондук тамырларды эне түптө көбөйтүү тамчылатып сугаруу жана инновациялык технологияларды киргизүүгө өзгөчө көңүл бурулууда. Иш питомниктерде агротехникалык иш-чараларды жакшыртуунун илимий негизделген стратегияларын иштеп чыгууга багытталган, бул аймакта багбанчылыктын туруктуу өнүгүшүн камсыз кылат.

Өзөктүү сөздөр: питомник, көчөт, клондук тамыр, сорт, улоо, бүчүр, көзчө, көбөйтүү.

DEVELOPMENT OF NURSERIES FOR RECEIVING SEEDLINGS OF FRUIT PLANTS IN THE CONDITIONS OF THE CHUI VALLEY

**Aaliev Saginbek Abdimalikovich,
Turgunbaev Kubanichbek Toktonazarovich,
Kerimkulova Nurzat Tapaevna,
Kaparova Elmira Berekeevna**

Kyrgyz Agricultural Research Institute, Kyrgyzstan Experiment and Selection Station for Sugar Beet, Bishkek, Kyrgyzstan

Abstract: The development of fruit nurseries in the Chui Valley is aimed at improving the quality and quantity of seedlings adapted to the special climatic conditions of the region. The study includes aspects of clonal rootstocks, their resistance to biotic and abiotic stresses, and the effectiveness of different cultivation methods. When propagating clonal roots on the mother root, special attention is paid to drip irrigation and the introduction of innovative technologies. The work is aimed at developing a scientifically based strategy for improving agrotechnical activities in nurseries, which will ensure the sustainable development of horticulture in the region.

Key words: nursery, seedling, clonal rootstock, variety, grafting, bud.

1. Киришүү

Кыргызстан жогорку сапаттагы мөмө-жемиштерди өстүрүү үчүн бардык зарыл шарттарга ээ. Өлкөдөгү топурак-климат шарттары мөмө-жемиш өсүмдүктөрүн өстүрүү үчүн ыңгайлуу. Багбанчылык өлкөнүн “жашыл” экономикасынын стратегиялык багыттарынын бири болуп калышы мүмкүн. Кыргызстанда мөмө бактарынын аянтынын жылдык өсүшү 0,7%ды гана түзөт. Бактарды отургузуу үчүн сертификатталган көчөт материалдарын чыгарган питомниктерди өнүктүрүү керек. Питомниктин продукциясынын негизги талаптары болуп анын топурак-климаттык өсүү шарттарына ыңгайлашуусу (адаптациялоо), мөмө мезгилине тез кириши, өндүрүмдүүлүгү, жогорку сапаттагы мөмөсү болуп саналат.

Айыл чарба министрлигинин маалыматы боюнча республикада жалпы аянты 263,5 гектарды түзгөн 10 питомник бар жана алар жеке чарбаларда жайгашкан. Илимий мекемелерде питомник дээрлик жок. Учурда 6 ири компания башка өлкөлөрдөн мөмө-жемиш көчөттөрүн алып келүү менен алектенет. Көчөттөрдү чет өлкөдөн алып келүү мөмө-жемиш бактарынын коркунучтуу илдеттерин жайылтуусун күчөтөт.

Мөмө-жемиш өсүмдүктөрүнүн көчөтүн өстүрүү жана көбөйтүү боюнча иштер дыйкандардын өз каражаттарынын эсебинен жүргүзүлөт, бирок бүткүл технологиялык процесстин толук сакталышын, ошондой эле туура өстүрүүнү, фитосанитардык жана карантиндик талаптарды сактоону кепилдикке алуу мүмкүн эмес. Ушуга байланыштуу мөмө-жемиш өсүмдүктөрүнүн көчөттөрүнүн сапатын камсыз кылуу маселеси актуалдуу бойдон калууда.

Илимий-өндүрүштүк жемиш питомнигин түзүү дыйкандарды алма, өрүк, мөмө өсүмдүктөрүнүн сапаттуу сертификатталган көчөттөрү менен камсыз кылууга шарт берет. Жогорку сапаттагы көчөт материалынын болушу Чүй облусунда мөмө-жемиш өсүмдүктөрүнүн өнүгүшүнө шарт түзөт.

Кыргызстанда интенсивдүү багбанчылыктын мындан аркы өнүгүшү толугу менен топурак-климаттык шарттарына ыңгайлашкан жогорку сапаттагы мөмө-жемиш көчөттөр менен камсыз кылуудан толук көз каранды. Ошондуктан бүгүнкү күндө көчөт өстүрүүнүн заманбап технологияларын жана мөмө-жемиштерди өстүрүүнүн алдынкы ыкмаларын, анын ичинде клондук тамырларды колдонуу менен илимий изилдөөлөрдү жүргүзүү жана ишке ашыруу актуалдуу.

Изилдөөнүн максаты: Чүй өрөөнүндөгү чарбалардын шартында мөмө-жемиш көчөттөрүн өстүрүүнүн интенсивдүү технологияларын, тамырлоо ыкмаларын изилдөө жана клондук түп тамырды биологиялык көрсөткүчтөрдүн негизинде баалоо.

2. Изилдөөнүн ыкмалары жана объектиси

Изилдөө Чүй өрөөнүнүн шартында Кант кызылчасы боюнча Кыргызстан тажрыйба-селекция станциясындагы питомникте жүргүзүлдү. Клон тамырларын комплекстүү изилдөө боюнча методикалык көрсөтмөлөргө ылайык талаа ыкмасында жүргүзүлдү. Мөмө-жемиш өсүмдүктөрүнүн ар кандай бийиктикте өсүүчү клондук тамырлары өстүрүлдү: алманын клондук тамыры - М9, М26, ММ106, 62-396, өрүктүн клондук тамыры - Пумиселект, алычанын клондук тамыры - ВСЛ 2. Кыюу үстү катары алманын сорттору Ренет Симеренко, Голден Делишес жана Старкримсон колдонулду. Изилдөөлөр «Мөмө-жемиш, мөмө жана жаңгак өсүмдүктөрүн изилдөөнүн программалары жана ыкмалары» (Мичуринск, 1973) методологиясы боюнча жүргүзүлдү.

3. Изилдөө натыйжалары

Клондук алма дарагынын тамырын комплекстүү изилдөө боюнча методикалык сунуштарга ылайык (Гулько, 1981) коллекциялык эне өсүмдүк горизонталдуу түрдө катмарланып отургузулган, азыктандыруу аянты $2,0 \times 0,5$ см, ар кандай формалардын аралыгы 1 м болгон.

Клондук тамырларынын өнүгүүсүнүн ар кандай фазаларынын башталуу убактысы аба ырайынын шарттарына жараша болот. Чүй өрөөнүнүн шартында клондук тамырлардын өсүү мезгилинин башталышы 2023-жылы апрель айына туура келет (1-таблица).

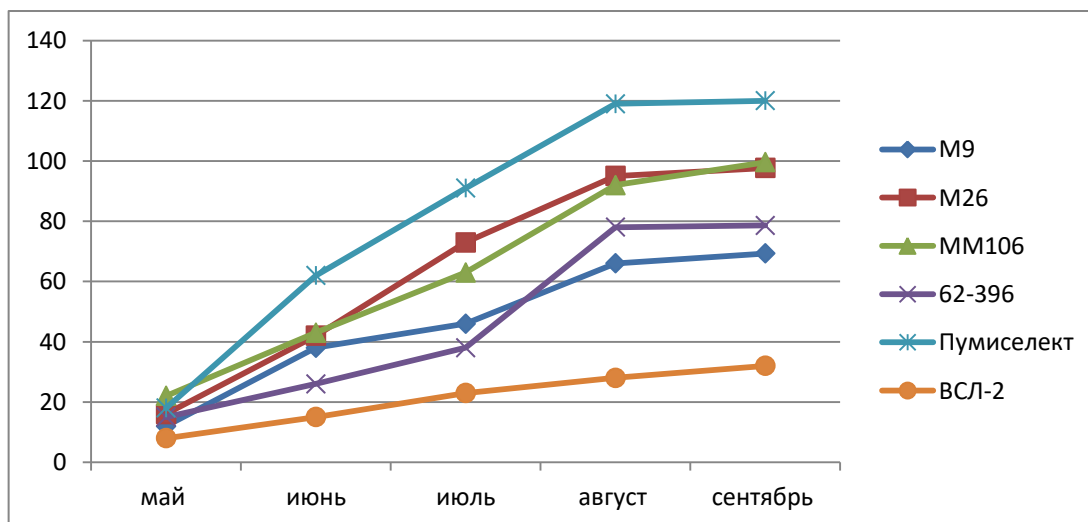
Клондук тамырдын өсүп-өнүшүнүн башталышы жана аякташы, 2023-ж.

Таблица 1.

Клондук тамырдын аталышы	Клондук тамыр астынын өсүп-өнүшү	
	башталышы	бүтүшү
М9	21.04	15.10
М26	22.04	16.10
ММ106	20.04	18.10
62-396	18.04	03.10
Пумиселект	19.04	19.10
ВСЛ-2	26.04	08.10

Чүй өрөөнүнүн шартында клондук тамырлардын өнүгүү мезгилинин ичинен эң эрте өрчүшү алманын орто бийиктикте өсүүчү 62-396 клондук тамырда белгиленген. Кеч М26 клондук тамырда байкалып 22 апрелге туура келет.

Вегетация мезгилинде бутактардын өсүшү үзгүлтүксүз жүрөт. Өсүү динамикасына байкоо жүргүзүү клондук тамырлардын эң күчтүү өсүшү 2 фазада байкалган. Биринчи фаза дээрлик бардык тамырлар үчүн май айынын экинчи декадасында башталган (2-сүрөт).

Сүрөт-1. Клондук тамырлардын өсүү динамикасы

Бул этаптын узактыгы ар кандай клондук тамырда жеке мүнөздө болгон. Май айынын экинчи декадасында ММ106 тамырлардын эң күчтүү өскөн. Бутагынын бийиктиги 22 см болгон. Июндун аягына чейин интенсивдүү өсүш Пумиселект тамырында байкалган. Өсүүнүн бийиктиги 62 см болгон.

Интенсивдүү өсүштүн экинчи этабы июлдун үчүнчү декадасында-августтун биринчи декадасына туура келет. Июлдун үчүнчү декадасында бат өсүш М26 клондук тамырларында белгиленген 31 см түздү, августтун экинчи декадасында – 62-396 клондук тамырда өсүш 40 см болду (1-сүрөт).

Алманын клондук тамырларынын ичинен бутактарынын бийик өсүшү ММ106 тамырында болгон, анын сезондогу өсүшү - 99,6 см түзгөн. Ал эми өрүктүн клондук тамырынын бутагынын бийиктиги - 120 см. ВСЛ2 клондук тамыры өтө жай өсүшү аныкталган, бутагынын бийиктиги- 32 см.

Клондук тамырлардын тамыр моюнчасынын жоондугу боюнча Пумиселет 12,4 мм түзгөн. Тескерисинче ВСЛ2 тамыр моюнчасынын жоондугу 3,5 мм түзүп бүчүр улоого жарамсыз болуп калды. Алманын клондук тамырларынын тамыр моюнчасынын жоондугу 8,2-10,8 мм барабар болгон (2-таблица).

Клондук тамырлардын чарбалык көрсөткүчтөрү боюнча мүнөздөмөсү, 2023ж.

Эне түптөн талапка жооп берген тамырасытн алуу алардын тамырдан бутактануу жөндөмүнөн түздөн-түз көз каранды. Тамырдан бутактануу жөндөмдүүлүгү боюча эң жогорку көрсөткүчтү өрүктүн клондук тамыры пумиселек 6 даананы түзөт. Алманын М26, ММ106, 62-396 клондук тамырлары тамырдан бутактануу жөндөмдүүлүгү орточо 4-5 даана. Алманын эргежээл (жапыз) өсүүчү М9 жана алычанын (кокон гилас) ВСЛ-2 тамырдан бутактануусу аз 1-2 даана.

Таблица 2.

Клондук тамыр	Бутактын бийиктиги, см.	Тамыр моюнчасынын калыңдыгы, мм	Тамырдан бутактануусу, даана	Тамырдын узундугу, см
М9	69,3	8,8	2	11
М26	97,7	10,8	5	12,5
ММ106	99,6	8,2	5	12,2
62-396	78,6	8,9	4	14
Пумиселект	120	12,4	6	12,3
ВСЛ-2	52	3,5	1	7

Сүрөт-2. ММ106 клондук тамыр

Сүрөт-3. М9 клондук тамыр

Сүрөт-4. М26 клондук тамыр

Сүрөт-5. Пумиселект клондук тамыр

2023-жылы Чүй өрөөнүнүн шартында ар кандай өсүүнүн күчүнө ээ клондук тамырлардын негизги морфо-биологиялык параметрлерин баалоо жүргүзүлдү. Эне түптү изилдөөнүн башталышы менен ага кошо кыюу асты тамырлары 30 даанадан төрт кайталанма талаасында отургузулуп, Ренет Симеренко, Голден Делишес жана Старкримсон сортторунун Т-түрүндө бүчүрү уланган.

Сүрөт-6. Тамчылатып сугаруу системасы

Сүрөт-7. Кыюу асты жана бүчүр улоо

Питомниктин биринчи талаасында тамырлар бирдей шарттарда жана бул жерде алардын биологиялык өзгөчөлүктөрүн эне түпкө же жаш бакчада өстүргөнгө караганда ишенимдүү мүнөздөө мүмкүнчүлүгү бар деп эсептейт [4].

Питомниктердин ишинин натыйжалуулугун жогорулатууда инновациялык технологиялар негизги ролду ойнойт. Клондук тамырды эне түптөн көбөйтүү генетикалык жактан бирдей көчөттөрдү тез арада өндүрүү үчүн келечектүү ыкма катары пайда болууда.

4. Корутунду

Чүй өрөөнүнүн климаттык шарттында тажрыйба жүргүзүлгөн алманын, өрүктүн, алычанын клондук тамырларын өстүрсө болот. Бирок алар бири-биринен биологиялык, чарбалык касиеттери менен өзгөчөлөнөт. Чарбалык- биометрикалык көрсөткүчтөрдүн топтому: бутактардын бийиктиги, шарттуу тамыр моюнунун жоондугу, тамырдан бутактануусу, тамыр системасынын узундугу жана бутактын жетилүүсүнө изилдөөлөр жүргүзүлдү. Тамырдан бутактануусу, бутагынын бийиктиги боюнча өрүктүн клондук тамыры - Пумиселект. Ал эми жогорудагы көрсөткүчтөр боюнча алманын М26, ММ106, 62-396 клондук тамырлары жөндөмдүүлүгү орточо, төмөнкү көрсөткүчкө алманан М9 жана алычанын (кокон гилас) ВСЛ-2 клондук тамырлары ээ болду.

5. Колдонулган адабияттардын тизмеси

1. Гулько, И.П. Методические рекомендации по комплексному изучению клоновых подвоев яблони [текст] / И.П. Гулько. – 1981. – 20 с.
2. Доспехов, Б.А. Методика полевого опыта. – М., 1985. – 351 с.
3. Ефимова, И.Л. Повышение продуктивности садов на основе мобилизации генетического потенциала подвоев [текст] / И.Л. Ефимова, Н.К. Шафоростова, В.А. Алферов, А.П. Кузнецова // Садоводство и виноградарство. – 2006. – № 4. – С. 17-19.

4. Исаева, И.С. Продуктивность яблони (процесс формирования) [текст] / И.С. Исаева. – М.: Изд-во Московского ун-та, 1989. – С. 149.
5. Кыргыз Республикасынын Айыл чарба министрлиги <https://agro.gov.kg/ru/main/>
6. Кыргыз Республикасынын Улуттук статистикалык комитети, 2022. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.stat.kg/ru/>. – Загл. с экрана.
7. Причко, Т. Г. Развитие научного направления «Промышленное интенсивное садоводство на юге России и его основные достижения» / Т.Г. Причко, И.Л. Ефимова // Садоводство и виноградарство. – 2016. – № 4. – С. 47-52.
8. Программа и методика сортоизучения плодовых, ягодных и орехоплодных культур. – Мичуринск, 1973. – 493 с.
9. Программа и методика сортоизучения плодовых, ягодных и орехоплодных культур. – Орел: ВНИИСПК, 1999. – 606 с.
10. Lal N, Singh A, Gupta AK, Marboh ES, Kumar A and Nath V. 2019. Precocious Flowering and Dwarf NRCL-29-A New Genetic Stock of Litchi (*Litchi chinensis* Sonn.). Chemical Science Reviews & Letters, 8 (32): 206-210

**УМЕНЬШЕНИЕ ФИЛЬТРАЦИОННЫХ ПОТЕРЬ, УЛУЧШЕНИЕ
РАСПРЕДЕЛЕНИЯ И УЧЕТА ВОДЫ**

**Маматкулов Абдикаар Жакыпович, Кошматов Баратали Туранович,
Абдикулова Шолпан Даулбаевна**

Кыргызский национальный аграрный университет, Бишкек, Кыргызстан

Анотация. В настоящее время правильное руководство и использование водой означает, что необходимость потребления воды в различных группах нашего общества учитывались бы и были бы доступные. А это означает, что решения принятые государством или АВП должны отвечать интересам всех социальных групп, которые, также могут принимать участие в реализации принятых решений и задач. АВП является одним из звеньев при управлении. Сегодня опыт показывает, чтобы обеспечить справедливое и стабильное управление водными ресурсами необходимо коллективное и общественное участие в управлении и участие водопользователей. Это создает больше шансов для реабилитационных, ремонтных работ в АВП для уменьшения фильтрационных потерь воды, распределения и учета, реконструкции гидротехнических сооружений.

Ключевые слова: водопользование, фильтрация, ирригационные системы, оросительные каналы, бетонные облицовки, гидротехнические сооружения, расход, эксплуатация сооружений, распределение и учет.

**ФИЛЬТРАЦИЯДАГЫ ЖЫГЫМДАРДЫ АЗАЙТУУ, СУУ БӨЛҮШҮҮНҮ ЖАНА
ЭСЕПТИ ЖАКШЫРТУУ**

**Маматкулов Абдикаар Жакыпович, Кошматов Баратали Туранович
Абдикулова Шолпан Даулбаевна**

Кыргыз улуттук агрардык университети, Бишкек, Кыргызстан

Аннотация: Бүгүнкү күндө сууну туура башкаруу жана пайдалануу коомубуздагы ар кандай топтордун сууну керектөө муктаждыктары эске алынып, жеткиликтүү болушун билдирет. Бул мамлекет же СПА тарабынан кабыл алынган чечимдер бардык социалдык топтордун кызыкчылыктарына жооп бериши керек дегенди билдирет, алар да кабыл алынган чечимдерди жана милдеттерди ишке ашырууга катыша алышат. СПА башкаруу звенолорунун бири болуп саналат. Бүгүнкү күндө тажрыйба көрсөткөндөй, суу ресурстарын адилеттүү жана туруктуу башкарууну камсыз кылуу үчүн башкарууга жамааттык жана коомчулуктун катышуусу жана суу пайдалануучулардын катышуусу зарыл. Бул суунун фильтрациялык жоготууларын азайтуу, бөлүштүрүү жана эсепке алуу, гидротехникалык курулуштарды реконструкциялоо үчүн СПАларда реабилитациялоо жана оңдоо иштерин жүргүзүү үчүн көбүрөөк мүмкүнчүлүктөрдү түзөт.

Өзөктүү сөздөр: сууну пайдалануу, фильтрациялоо, ирригациялык системалар, ирригациялык каналдар, бетон каптоо, гидротехникалык курулуштар, агым, курулуштарды эксплуатациялоо, бөлүштүрүү жана эсепке алуу.

FILTRATIONDAGI ZHYGYMDARDY AZAYTUU, SUU BOL-SH-N-ZHANA ESEPTI ZHAKSHYRTUU.

**Mamatkulov Abdikaar Jakypovich, Koshmatov Baratali Turanovich,
Abdikulova Sholpan Daulbaevna**

Kyrgyz National Agrarian University, Bishkek, Kyrgyzstan

Abstract: Nowadays, proper management and use of water means that the water consumption needs of different groups in our society are taken into account and made available. This means that decisions made by the state or WUA must meet the interests of all social groups, which can also take part in the implementation of the decisions and tasks adopted. The WUA is one of the management links. Today, experience shows that in order to ensure fair and sustainable management of water resources, collective and public participation in management and participation of water users is necessary. This creates more chances for rehabilitation and repair work in WUAs to reduce filtration losses of water, distribution and accounting, and reconstruction of hydraulic structures.

Keywords: irrigation Systems, Tent Use, River Flows, Irrigation Canals, Tent Intake, Hydraulics Structures, Consumption and Operation of Facilitation.

1. Введение.

Надо отметить, что общий объем имеющихся запасов воды в Кыргызстане составляет 2458 км³, в т.ч. 650 км³ (26,4%), которые хранятся в ледниках, 1745 км³ (71%) – в озерах, 13 км³ (0,5%) – это потенциальные запасы подземных вод и от 44,5 до 51,9 км³ (2%) – среднегодовой речной сток. Также насчитывается более 3 тыс. рек и ручьев, область формирования которых занимает 7% территории. Объем воды потребляемой в республике оценивается в 10-12 км³ в год. Причем потери воды при транспортировке в руслах рек, каналах, ирригационных сооружениях достигают 1,7-2,3 км³, что является на сегодня большой проблемой. Перед государством и на уровне айыл окмоту стоит задача – рациональное использование воды без фильтрационных потерь. В силу природных (в основном рельефных) условий республики в обеспечении водой орошаемых земель участвуют преимущественно малые реки, под которыми подвешено около 800 тыс. га (76% всех орошаемых земель): 80 тыс. га (11%) орошаются из зарегулированных источников, остальные 720 тыс. га - живым стоком.

[1 Отчет о поддержке реализации и интеграции ИУВР в Кыргызстане: стратегии, планы и 2009-2012.].

Рабочая документация по объекту "Реабилитация (капитальный ремонт) ирригационной системы АВП "Ходжа-Арык" Ноокатского района Ошской области" разработана проектной группой по Югу на основании Технического задания на проектирование, выданного ОРП "УСПиП". Техническое задание на проектирование разработано на основании дефектного акта обследования ирригационной сети АВП,

составленного инженерами АВП "Ходжа-Арык" и проектной группы по Югу с участием Ноокатского районного отдела поддержки АВП.

Объект находится в Ноокатском районе Ошской области на территории айльных округов им. Кулатова и Ынтымак. В соответствии с Техническим заданием на проектирование, выданного для реабилитации внутрихозяйственной ирригационной инфраструктуры АВП "Ходжа-Арык" с подвешенной площадью 1832 га, нужно предусмотреть все необходимые мероприятия и технические решения, включая оснащение каналов гидросооружениями.

Специалистами проектной группы по Югу совместно со штатом дирекции АВП "Ходжа-Арык" и Ноокатского районного отдела поддержки АВП проведено обследование технического состояния ирригационной системы АВП, на основании которого был составлен дефектный акт. В результате обследования было установлено, что общая протяженность внутрихозяйственных каналов АВП "Ходжа-Арык" составляет 92,05 км, из них 2,60 км в железобетонных лотках, 2,50 км в бетонной облицовке, остальные 86,95 км в земляном русле. На территории АВП имеется коллекторно-дренажная сеть протяженностью 13,16 км. КПД оросительной сети в настоящее время составляет 0,56. Ирригационная сеть построена в советское время и находится в рабочем состоянии, но отдельные каналы и сооружения требуют реабилитации.

2. Материалы и методы исследования.

При разработке рабочей документации подпроекта "Реабилитация (капитальный ремонт) ирригационной системы АВП "Ходжа-Арык" использованы следующие материалы:

- материалы топографических, инженерно-геологических и гидрологических исследований.
- режимы орошения сельхозкультур АВП "Ходжа-Арык"

Ассоциация водопользователей "Ходжа-Арык" расположена в 35,0 км от районного центра п. Ноокат на территории айльных округов им. Кулатова и Ынтымак Ноокатского района Ошской области. Ассоциация была организована в 2002 году. Особенность этой АВП состоит в том, что она осуществляет собственный забор воды из реки Абшир-Сай во внутрихозяйственный канал Ходжа для орошения сельхозугодий, расположенных на территории двух айльных округов. Общая протяженность внутрихозяйственных каналов составляет 92,05 км, из них 2,50 км в бетонной облицовке, 2,60 км в железобетонных лотках, остальные 86,95 км в земляном русле. На территории АВП имеется коллекторно-дренажная сеть протяженностью 13,16 км.

Население айльного округа составляет 33450 человек. АВП имеет в своем составе 1 сельскохозяйственный кооператив, 1202 крестьянских хозяйств, 1 фонд перераспределения (айльный округ), 3667 владельцев приусадебных участков. Водоподача осуществляется согласно заявкам, плата за воду в настоящее время составляет 9,0 тыйын за м³.

Основными выращиваемыми культурами являются овощи, фруктовые сады, кукуруза на зерно и многолетние травы.

Подпроектом предусмотрено строительство:

- бетонная облицовка 5,1 км
- 9 водовыпусков
- 9 селедуков

- 1 акведук
- 4 трубчатых переездов
- 10 поворотных колодцев
- 4 примыкание к существующим трубчатым переездам
- 1 мост-переезд
- 1 труба под каналом
- 1 концевой сброс
- 3 переходных участка.

3. Результаты исследования

Как мы выше отметили наш объект исследования канал Ходжа забирает воду из р. Абшир-Сай с помощью головного водозаборного сооружения, который находится на балансе Ноокатского РУВХ. Протяженность канала составляет 16,70 км, из них 2,50 км в бетонной облицовке, остальные 14,20 км в земляном русле, подлежит реабилитации 1,148 км. Подвешенная площадь составляет 1832 га, расчетный расход 2,5 м³/с. Концевая часть канала проходит в гравелистых грунтах, в результате наблюдаются фильтрационные потери воды. Затруднено водораспределение из-за неисправности водовыпусков. Существующие селепропускные сооружения находятся в аварийном состоянии [3,4].

Для борьбы с потерями воды проектом предусматривается облицовка монолитным бетоном канала, с ПК165+65 по ПК177+14 (концевая часть) общей протяженностью 1148 м. Для улучшения водораспределения предусматривается строительство 7 водовыпусков на ПК165+77, 166+43, 168+52, 171+22, 173+77, 174+50, 175+80. Для защиты канала от селевых паводков предусматривается строительство селедука на ПК166+00, акведука на 171+59. Кроме этого, предусматривается строительство 1 переходный участок на ПК165+65, 2 примыкания канала к существующим трубчатым переездам на ПК173+61и ПК177+14.

Второй наш исследуемый Канал-это Керегеташ, который забирает воду из внутрихозяйственного канала Ходжа. Протяженность канала составляет 15,0 км в земляном русле, подлежит реабилитации 3,951 км. Подвешенная площадь составляет 398 га, расчетный расход 0,55 м³/с.

Центральная часть канала Керегеташ проходит в гравелистых грунтах, в результате наблюдаются фильтрационные потери воды. Затруднена транспортировка воды в местах пересечения канала с селевыми логами. В настоящее время для уменьшения дефицита воды производится подпитка из канала Керегеташ-1.

Головная часть канала Керегеташ проходит через густонаселенный жилой сектор села Кызыл-Булак, а центральная часть – в сложном рельефе местности (крутой косогор, многочисленные селевые логи). Поэтому проектом предусматривается подпитка (подача воды) канала Керегеташ из канала Керегеташ-1 с последующей облицовкой этого канала с ПК0+00 по ПК11+96, с ПК12+23 по ПК39+78 общей протяженностью 3951 м.

По имеющимся сведениям, Ноокатский район подвергается воздействию периодически действующих паводковых стоков с логов Абшир-Сай на которых формируются водотоки селевого характера. Это сельскохозяйственные земли подходящие для сельскохозяйственного производства, поскольку при наводнениях быстро движущаяся вода несет ил, насыщенный питательными веществами, который осаждается в тех местах, где скорость течения замедляется. Строительные мероприятия по защите от

паводков и оползней должны носить комплексный. От их воздействия и для защиты канала Керегеташ-1 от селевых паводков предусматривается строительство 8 селедуков на ПК16+18, 17+60, 18+52, 18+84, 21+48, 22+80, 24+00, 29+96. Для улучшения водораспределения предусматривается строительство 2 водовыпуска на ПК0+24, 3+51, десять поворотных колодцев на ПК31+74, 32+17, 32+47, 33+59, 34+17, 35+77, 37+41, 38+93, ПК1+51, ПК30+08,46 [3].

4. Дискуссия

По реабилитации ирригационной системы АВП Ходжа-Арык было предусмотрено проектом и были разработаны три варианта предложенный главным инженером ОРП Л.Карповой. Ремонтно-строительные работы на каналах внутрихозяйственной сети выполняет АВП по договору со строительными фирмами. Затраты на ремонтные работы и эксплуатацию внутрихозяйственной сети ежегодно предусматривают в бюджете АВП [4].

5. Выводы

Таким образом реализация такого рода работ по предупреждению и по борьбе с фильтрацией воды является регулярное обеспечение водой оросительной системы аильных округов им. Кулатова и Ынтымак Ноокатского района Ошской области. На каналах, облицовка которых выполнена из монолитного бетона, эксплуатационные работы должны быть направлены на предупреждение появления трещин. Особенно большую склонность к образованию трещин имеют каналы, проложенные в просадочных грунтах. Незначительная постепенная осадка основания иногда приводит к образованию на облицовке таких трещин, которые невозможно заделать. Надежная работа каналов и сооружений внутрихозяйственной оросительной системы определяется уровнем технического решения и качеством исполнения всех поставленных задач, строгим соблюдением рекомендуемой технологии проведения строительных работ и организацией правильной их эксплуатации. Уровень надежности, общая продолжительность безотказной работы всех элементов системы, включающих постоянную проводящую и временную регулирующую оросительную сеть, систему сбросных и дренажных каналов, сооружений на сети, обеспечиваются тщательной подготовкой системы к началу оросительного сезона, последующим проведением работ по уходу и постоянному надзору за их работой [3].

В системе эксплуатационных мероприятий важное место отводится своевременному проведению профилактического и восстановительного ремонтов, исключающих возможность отказов системы при соблюдении правил ее эксплуатации.

6. Использованная литература

1. Отчет о поддержке реализации и интеграции ИУВР в Кыргызстане: Инвестиционные стратегии, планы и финансовая политика. 2009-2012.
2. Агентство по гидрометеорологии при МЧС КР. Отчет. Бишкек. 2015г
3. Рабочий проект «Реабилитация (капитальный ремонт) ирригационной системы АВП "Ходжа-Арык" Ноокатского района Ошской области.» 2020г.
4. Интернет ресурсы: «Акипресс»

МОДЕРНИЗАЦИЯ ОБЪЕКТА СТРОИТЕЛЬСТВА И ЕЕ ОТЛИЧИЕ ОТ РЕКОНСТРУКЦИИ

Баялиева Жамиля Аскарровна, Калыбекова Нуржан Калыбековна,
Окмоткулова Эльвира Умаркуловна

¹Кыргызский национальный аграрный университет, Бишкек, Кыргызстан

Анотация: в данной статье мы рассмотрим проведение модернизации объекта в строительстве и ее отличие от реконструкции. Модернизация объекта строительства — это обновление и совершенствование уже существующего строительного объекта с целью улучшения его характеристик. Модернизацию проводят с целью повышения потребительских качеств капитальных сооружений или их частей, инженерных и транспортных систем и их частей. Этот вопрос мы рассмотрим на примере проекта «Модернизация и реабилитация канала «Осмон», Чуйский район, Чуйская область», разработанный на основе технического задания, выданного Отделом реализации проекта Государственного агентства водных ресурсов при Министерстве сельского, водного хозяйства и развития регионов Кыргызской Республики. Такая работа в первую очередь направлена для уменьшения фильтрационных потерь воды, распределения и учета.

Ключевые слова: бетонная облицовка, модернизация, геомембрана, реконструкция, регулирующие сооружения, фильтрация, наносы, ирригационные системы, оросительные каналы, эксплуатация сооружений, распределение и учет.

КУРУЛУШ ОБЪЕКТИНИН МОДЕРНИЗАЦИЯЛОО ЖАНА АНЫН РЕКОНСТРУКЦИЯЛООДОН АЙЫРМАСЫ

Баялиева Жамиля Аскарровна, Калыбекова Нуржан Калыбековна,
Окмоткулова Эльвира Умаркуловна

Кыргыз улуттук агрардык университети, Бишкек, Кыргызстан

Аннотация: бул макалада биз курулушта объектти модернизациялоону жана анын реконструкциядан айырмачылыгын карайбыз. Курулуш объектисин модернизациялоо - бул анын мүнөздөмөсүн жакшыртуу максатында иштеп жаткан курулуш объектисин жаңылоо жана өркүндөтүү. Модернизациялоо капиталдык курулуштардын же алардын бөлүктөрүнүн, инженердик жана транспорттук системалардын жана алардын бөлүктөрүнүн керектөө сапаттарын жогорулатуу максатында жүргүзүлөт. Бул маселени биз Кыргыз Республикасынын Айыл, суу чарба жана аймактарды өнүктүрүү министрлигинин алдындагы Суу ресурстары мамлекеттик агенттигинин долбоорун ишке ашыруу бөлүмү тарабынан берилген техникалык тапшырманын негизинде иштелип чыккан "Осмон" каналын модернизациялоо жана реабилитациялоо "долбоорунун мисалында карайбыз. Мындай иш биринчи кезекте суунун чыпкал анын жоготууларын азайтуу, бөлүштүрүү жана эсепке алуу үчүн багытталган.

Өзөктүү сөздөр: бетон каптоо, модернизациялоо, геомембрана, реконструкциялоо, жөнгө салуучу курулуштар, чыпкалоо, агызуу, ирригациялык

системалар, сугат каналдары, курулуштарды эксплуатациялоо, бөлүштүрүү жана эсепке алуу.

MODERNIZATION OF A CONSTRUCTION FACILITY AND ITS DIFFERENCE FROM RECONSTRUCTION

Baialieva Jamila Askarovna, Kalybekova Nurjan Kalybekovna,

Okmotkulova Elvira Umarkulovna

Kyrgyz National Agrarian University, Bishkek, Kyrgyzstan

Abstract: *In this article we will look at the modernization of a building in construction and its difference from reconstruction. Modernization of a construction project is the updating and improvement of an existing construction project in order to improve its characteristics. Modernization is carried out in order to improve the consumer qualities of capital structures or their parts, engineering and transport systems and their parts. We will consider this issue on the example of the project "Modernization and rehabilitation of the Osmon Canal, Chuysky District, Chuysky Region" developed on the basis of the terms of reference issued by the Project Implementation Department of the State Agency for Water Resources under the Ministry of Agriculture, Water Management and Regional Development of the Kyrgyz Republic. Such work is primarily aimed at reducing filtration losses of water, distribution and accounting.*

Keywords: *concrete cladding, modernization, geomembrane, reconstruction, regulating structures, filtration, sediments, irrigation systems, irrigation canals, operation of structures, distribution and accounting.*

1. Введение

В Чуйском районе реабилитируют и модернизируют водоканал «Осмон». Он важен для жителей Сайлыкского и Искринского айылных окмоту и обслуживает около 3 тысяч гектаров земли. У канала давняя рабочая родословная, он введён в эксплуатацию в 1937 году, вырыт вручную. В те годы началось активное заселение Чуйской области, вопрос доступа к воде стоял особенно остро. «Осмон» получил имя аксакала, который предложил родственникам и соседям проложить канал, питающийся из реки Чу. Забор воды ведётся из Чуйского обводного канала (ОБЖ), и посему он не относится к трансграничным ирригационным системам. Его протяжённость — 22.6 километра, около 22 километров облицованы Г-образными блоками, а полкилометра — плитами П-4. Долгое время канал «Осмон» протекал только в земляном русле, и из-за фильтрации в нём терялось много воды. Уже в 80-е годы минувшего века мощность пропуска увеличили, и его верхнюю часть удалось даже забетонировать. Сегодня канал — это важная артерия подачи воды в четырёх айыл окмоту Чуйского района. В одном из них (Искринском) проживает в большинстве дунганское население, в остальных — кыргызское. Канал берёт воду из реки Чу и Красной Речки. Последняя названа так потому, что в её верховьях глиняные горы, и, попадая в реку, глина красит её в красно-коричневый цвет.

Что такое реабилитация и модернизация каналов? Если в советское время каналы только бетонировались, то теперь для повышения КПД они покрываются новыми, современными материалами, которые хорошо изолируют бетонное русло. Кроме того, проводится автоматизация каналов. Раньше шлюзы, затворы открывались и закрывались

вручную, теперь это все будет происходить автоматически, через мобильную связь, из офиса. Диспетчер со своего рабочего места будет управлять системой водораспределения. Самая важная техническая задача, которую сейчас решают строители, – это минимизация потерь воды при транспортировке. Для этого подрядчики используют несколько элегантных технических решений.

Перед бетонированием канала дно объекта выкладывают специальной тканью. Сверху устанавливают слой гидрозащитной пленки. Ее также укрывают тканью (для предотвращения соскальзывания бетона). Затем на эти три слоя устанавливают арматуру, в состав которой входит базальт. Она крепче и долговечнее привычной стальной [1]

Рабочий проект «Повышение устойчивости водных ресурсов к изменению климата и стихийным бедствиям. Реабилитация и модернизация канала «Осмон», Чуйский район, Чуйская область» разработан на основе технического задания, выданного Отделом реализации проекта Государственного агентства водных ресурсов при Министерстве сельского, водного хозяйства и развития регионов Кыргызской Республики. Данный проект – это четвертый под-проект, который был выбран во время подготовки проекта повышения устойчивости к изменению климата и стихийным бедствиям в секторе водных ресурсов, и по которому уже выполнено ТЭО реабилитации канала. Проект связан с реабилитацией и модернизацией физических ирригационных инфраструктур (магистральный канал, гидросты, водовыпуски и др.), от которых зависит орошаемое земледелие в сельских районах Кыргызской Республики. Типичные проблемы связаны с разрушением бетонной облицовки каналов, снятыми и неработающими регулирующими затворами и забитыми наносами каналами. Это привело к тому, что многие системы стали неспособными подавать достаточный объем воды во время пикового водопотребления, что приводит к снижению урожайности [2].

Исполнительным агентством проекта является Отдел реализации проекта Государственного агентства водных ресурсов при Министерстве сельского, водного хозяйства и развития регионов Кыргызской Республики и финансируется за счет №: Заем 3746-KGZ/Грант 0632-KGZ. Конечным результатом проекта станет повышение устойчивости инфраструктуры к изменению климата и стихийным бедствиям и более высокий уровень обеспеченности водными ресурсами. Воздействие проекта будет следующим: в водохозяйственном и сельскохозяйственном секторах снизятся потери от стихийных бедствий, связанных с изменением климата [2].

2. Материалы и методы исследования

Предложен широкий круг работ по решению поставленных задач и проблем, с объемами работ, меняющимися от объекта к объекту. Предложенные работы предусматривают:

- Ремонт или замену бетонной облицовки с использованием сборных лотков, сборных вертикальных или наклонных плит или монолитного бетона;
 - Очистку, ремонт или реконструкцию селепропускных сооружений, проходящих над и под каналами, предназначенных для пропуска ливневых и твердых стоков;
 - Ремонт, замену или строительство регулирующих сооружений на канале;
 - Механическую очистку участков русла;
 - Ремонт или строительство водомерных постов.
- Осуществление этих работ должно привести к:

- Обеспечению более надежной подачи воды фермерам и другим водопользователям;
- Снижению фильтрации воды из каналов и утечки из сооружений;
- Более лучшему управлению водными ресурсами, и снижению эксплуатационных потерь;
- Снижению расходов Управления, Эксплуатации и Техобслуживания (УЭТ);
- Предотвращению возможных катастрофических аварий на сооружениях.

Исполнительным агентством Проекта является Отдел реализации проекта Государственного агентства водных ресурсов при Министерстве сельского, водного хозяйства и развития регионов Кыргызской Республики и финансируется за счет №: Заем 3746-KGZ/Грант 0632-KGZ.

Прежде чем приступить к реабилитационным работам по модернизации канала «Осмон» были проведены исследовательские и топографические работы со специалистами и использованы следующие материалы:

Изыскательские работы: инженерное обследование канала Осмон.

Проектные работы: разработка детального проекта, соответствующего критериям отбора и приемлемым требованиям АБР:

- Реабилитация должна проводиться на действующей ирригационной системе без ее расширения;
- Перечень реабилитируемых объектов должен включать канал Осмон с сооружениями;
- Отсутствие отрицательного потенциального воздействия проекта реабилитации на соседние страны.

Объект расположен в Чуйском районе Чуйской области вблизи города Токмок. Абсолютные отметки объекта 935 – 855 м над уровнем моря. Магистральный канал Осмон берет начало из Обводного Чуйского канала. Протяженность канала Осмон составляет 22.6 км. и она показана на схематической карте Чуйского района. Рис. 1.

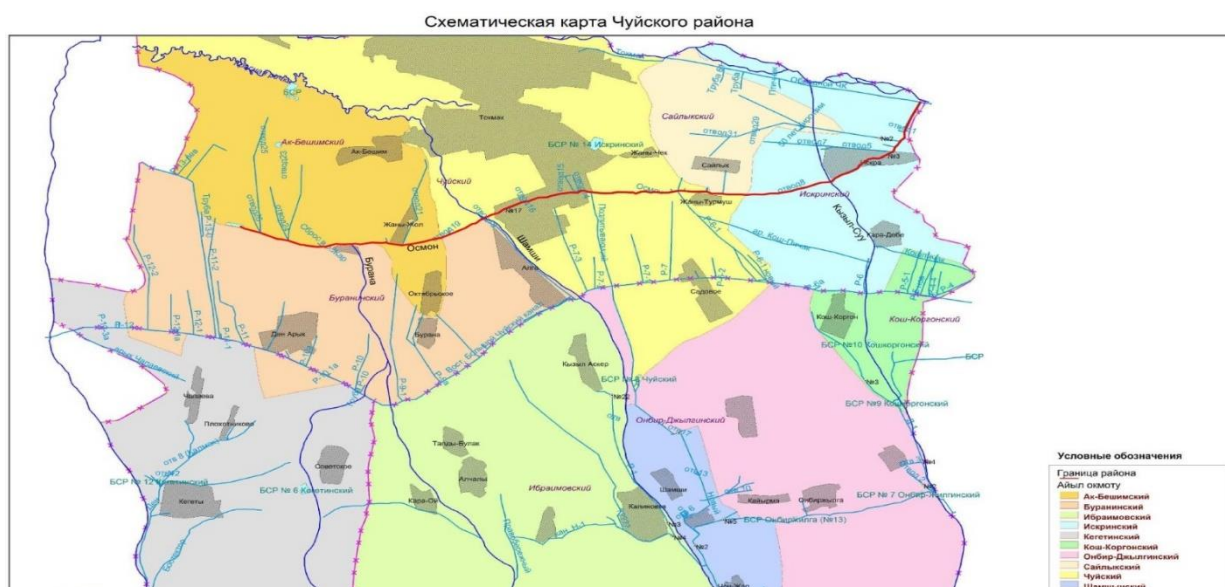

Рис.1. Схематическая карта Чуйского района

Основными водными артериями на обследованном участке являются р. Чу, р.Шамшы. В период изыскания, выработками, пройденными глубиной до 2-х метров подземные воды не вскрыты. Поэтому орошаемая площадь не испытывает трудностей с

плохим дренажом. Это было подтверждено местными АВП, которые заявили, что они не испытывают проблем с плохим дренажом на полях. По характеру и степени увлажнения участок относится к I-му типу местности, согласно СНиП 32-01:2004 [2, 3].

По водному режиму р. р. Шамшы, Кызыл-Суу и Бурана, согласно классификации В.Л.Шульца, относятся к группе рек ледниково-снегового питания, у которых существенную роль играют талые воды «вечных» снегов и ледников. Дождевые воды в общем питании речного стока имеют второстепенное значение.

3. Результаты исследования

Как мы выше отметили наш объект исследования канал Осмон является межхозяйственным каналом, который относится к бассейну реки Чу и был построен в 1937 году. Забор воды в канал осуществляется из Обводного Чуйского канала (ОЧК) с помощью трубчатого шлюза-регулятора, расходом 6,0 м³/с. Помимо головного водозаборного сооружения, межхозяйственный канал Осмон снабжается водой в трех точках по его длине следующим образом:

- Подпитывающий канал (1,5 м³/с) на ПК 129+81,
- Р-8-Прямой на ПК 163+57, проектная пропускная способность -2,5 м³/с, в настоящее время канал пропускает не более 2,0 м³/с, после реконструкции, предусмотренной в данном проекте, расход канала увеличится до 3,0 м³/с.
- Р-9-2 (1,0 м³/с) – ПК208+00.

Увеличение пропускной способности Р-8 связано с тем что когда канал Осмон пополняется через водовыпуск Р- 9-2, вода транспортируется по руслу реки Бурана с 50% потерями. Чтобы избежать дополнительных потерь на фильтрацию, воду решено подавать по облицованному каналу Р-8, а не по руслу реки Бурана, тем самым повысить надежность снабжения водопользователей в хвостовой части канала. Таким образом, общий расход канала составляет 10,5 м³/с.

В соответствии с ведомственными рекомендациями, разработанными на основе действующих ГОСТов и СНиП, для крепления камнем напорных откосов дамб, нижних бьефов сооружений и др. применяются каменные материалы из изверженных и плотных осадочных пород (граниты, известняки и др.) плотностью от 2,5 т/м³ и выше, прочностью нажатие после 50-кратного замораживания от 600 кг/см² и выше.

Существует проблема с гидротехническими сооружениями - физическая изношенность существующих водовыпускных сооружений, отсутствие подпорных шлюзоврегуляторов при водовыпусках и не на всех отводах имеются водомерные посты. На подпитывающих каналах так же имеются аварийные участки, из-за которых РУВХ вынуждено ограничивать подачу воды по ним. За долгие годы эксплуатации канал пришел в плачевное состояние, происходит очень большая потеря оросительной воды на фильтрацию. Все участки канала, подвергшиеся разрушению, подлежат реабилитации. Реабилитационные мероприятия, предусмотренные проектом, предотвратят разрушение канала, сократят фильтрационные потери воды, восстановят пропускную способность канала, водопользователи будут гарантированно получать необходимое количество поливной воды, что положительно повлияет на повышение урожайности сельскохозяйственных культур и развитие животноводства. Система также будет обладать повышенной устойчивостью к селевым потокам за счет модернизации существующих защитных сооружений, которые не соответствуют своему назначению, особенно вдоль реки Бурана. Общая протяженность

межхозяйственного канала «Осмон» составляет 22.6 км. Подвешенная орошаемая площадь составляет 5862 га. Находится на балансе Чуйского РУВХ. Канал построен в 1937 году, с частичной облицовкой-2,85 км в Г- блоках и 0,52 км- в железобетонных плитах, всего 3,37 км , и 19,23 км в земляном русле. Для реабилитации канал по длине разделили на 5 участков, определив необходимый набор работ по каждому участку.

Участок №1 от ПК0+00 до ПК25+40 состоит из двух подучастков. Участок канала от ПК0+00 до ПК18+90 в Г-блоках марки Г10.30-2. Размеры канала ширина по дну 4,0 м, строительная высота 0,9 м. Состояние участка можно оценить как удовлетворительное, за исключением участка с ПК18+40 по ПК18+90, где сборные железобетонные блоки разрушены и повалены, часть отсутствует совсем. С ПК 0+00 до ПК 18+90 запланирована мехочистка от наносов в размере 550м³. Участок от ПК18+90 до ПК25+40 в облицовке из железобетонных облицовочных плит П-3 и П-4. Канал имеет трапецидальное сечение с шириной по дну 3-4 м в зависимости от уклона. Облицовка из плитна дне канала на большей части длины участка имеет рыхлую пористую структуру, с наличием большого количества трещин и каверн . Отдельные плиты облицовки отсутствуют. Поэтому было решено сделать облицовку дна из монолитного армобетона марки В22,5, толщиной 15 см, с армированием стеклопластиковой арматурой (АСК d=6 мм) одиночной сеткой с размером ячеек 20х20см.

Участок № 2 от ПК25+40 до ПК129+76, в настоящее время проходит в земляном русле. Канал проходит через село Искра в стесненных условиях. Канал на этом участке очень плохой и почти не имеет определенного профиля. Из-за жилых районов он часто перекрывается растительностью или повреждается скотом. Трасса канала извилистая.

Участок реабилитации № 3 Данный участок в земляном русле (с ПК129+76 по ПК161+55) между Подпитывающим каналом и рекой Шамси проходит по густо застроенной промзоне. Грунты участка галечниковые (щебенистые) с песчаным заполнителем в процессе длительной эксплуатации русло закальматировалось Русло канала распластанное, неправильной формы. Поэтому с ПК129+76по ПК143+44 решено канал облицевать монолитным бетоном В 22.5 F150 W6 с применением геокомпозитных материалов(Геотекстиль и геомембрана 1.5 мм).

Участок № 4. Данный участок в земляном русле (с ПК162+39 по ПК207+46), фильтрационные потери большие. Для предотвращения фильтрации предусмотрена облицовка из монолитного бетона марки В 22,5 F150 W6 толщиной 0,15 м с применением геокомпозитного материала (геотекстиль и геомембрана t= 1.5 мм). Под геокомпозитные материалы предусмотрена гравийно-песчаная подготовка толщиной 10 см на спланированные дно и откосы. По длине канала через 6 метров предусмотрено устройство деформационных швов из трех слоев мешковины, пропитанной битумом, и резинобитумной мастики.

Участок № 5. На участке канала с ПК 207+46 по ПК 217+23 в ТЭО было предусмотрено строительство канала в параболических лотках. В рабочем проекте решено заменить лотки на монолитный бетон, так как этот вариант более экономичный. Данный участок канала будет проложен параллельно старому каналу с правой стороны. Он по сути является продолжением железобетонного канала на 4-м участке реабилитации с расходом 1,0 м³/с на всей длине канала. Предназначен для гарантированной подачи воды в обход русла р. Бурана. Старый участок канала с ПК 208+00 (место впадения р. Бурана) по ПК 216+75 будет работать в прежнем режиме и сохранит свою способность подпитывать

канал Осмон из р. Бурана. Максимальные расходы по р. Бурана: 5% обеспеченности- 5,02 м³/с, с учетом изменения климата – 6,53м³/с . 1% расход -7,21 м³/с, с учетом изменения климата до 2050 года –9,37 м³/с. Расчетные параметры земляного русла для обеспечения пропуска паводкового расхода р. Бурана до сбросного сооружения на ПК 217+30-ширина по дну b=4,5 м, строительная высота – 1,5 м, откосы -1,5. В проекте предусмотрена мехочистка земляного русла.

4. Дискуссия

Причины плохой эффективности орошения ирригационной системы межхозяйственного канала «Осмон» были выявлены в результате осмотра участков и тесного сотрудничества с представителями РУВХ и местными членами АВП, и водопользователями, которые хорошо разбираются в ирригационной системе. Самая главная причина- изношенность облицовки и заилены необлицованные участки канала, из-за чего канал не пропускает расчетный расход. Объемы работ по реконструкции и реабилитации каналов были приняты в ходе коллективного обследования и совместного обсуждения в марте, октябре и декабре 2020 года. В обследовании приняли участие представители ОРП, представители консультантов КРП, а также представители службы эксплуатации Чуйского РУВХ и представители АВП. РУВХ предоставило дефектный акт технического состояния межхозяйственного канала. Реабилитационные работы по межхозяйственной сети основывались на данном дефектном акте [2,4].

5. Выводы

Модернизация в строительстве может быть технической и функциональной. Техническая модернизация — это один из видов модернизации, который направлен на улучшение технических характеристик объекта. В рамках технической модернизации может проводиться замена устаревшего оборудования, установка новых. Функциональная модернизация, в свою очередь, направлена на изменение функционального назначения здания с целью увеличения качества его работы и эффективности его использования.

В нашем случае ключевая цель модернизации — увеличение КПД объекта. До ремонта «Осмон» терял огромные объёмы воды, а после модернизации показатель его эффективности при транспортировке влаги должен будет составлять 90%, и воды хватит всем пользователям. Чтобы обеспечить минимальные потери, подрядчики используют новые технические решения. К примеру, перед бетонированием створа канала его дно выкладывают спецтканью, а ещё сверху накладывают слой гидрозащитной плёнки. Её также накрывают тканью, чтобы не сползал бетон. Затем на все три слоя укладывают арматуру, в состав которой входит базальт. Она прочнее и долговечнее, чем привычная стальная [5]. В процессе модернизации канала используют также температурные швы, что позволяет смягчить последствия расширения конструкции летом и её сжатия зимой. Специалисты подрядчиков заверили, что официально завершение работ на канале «Осмон» планируется в конце 2024 года [1].

6. Используемая литература

1. Бишкек - 24.kg, 28 октября 2023. Александр Канунников.
2. Проект «Повышение устойчивости водных ресурсов к изменению климата и стихийным бедствиям. Реабилитация и модернизация канала «Осмон», Чуйский район, Чуйская область», Бишкек, 2022 г.

3. СНиП 32-01:2004 Строительные нормы и правила Кыргызской Республики
«Проектирование автомобильных дорог»
4. Интернет ресурсы: «Акипресс»
5. Баялиева Ж. А., Мусалиева. А.М., Алмазов Т./ Современные методы гидроизоляции гидротехнических сооружений./ Вестник КНАУ, №4 (63) 2022, стр.106-110

ЭКСПЛУАТАЦИЯ И ТЕХНИЧЕСКОЕ ОБСЛУЖИВАНИЕ ОРОСИТЕЛЬНОЙ СЕТИ

**Кошматов Баратали Туранович, Абдукулова Шолпан Дауылбаевна,
Манас уулу Баяман**

Кыргызский национальный аграрный университет им. К.И. Скрябина

Аннотация. В данной работе рассматривается процесс реконструкции магистрального-внутрихозяйственного оросительного канала, который играет ключевую роль в рациональном орошении сельскохозяйственных угодий.

Целью реконструкции является повышение эффективности водоснабжения и улучшение экологической ситуации в регионе.

В процессе анализа были выявлены существующие проблемы, такие как утечки воды, недостаточная пропускная способность канала и ухудшение качества воды.

По улучшению конструкции канала, включая установку современных системы фильтрации, герметизацию стыков и обновление материалов, а также внедрение автоматизированных систем управления для контроля за водными ресурсами. Оценка экономической эффективности реконструкции проводится с учетом потенциальной экономии воды и улучшения урожайности культур.

В результате реализации проекта ожидается не только повышение эффективности орошения, но и позитивное воздействие на агроэкосистему района, что в конечном итоге способствует устойчивому развитию сельского хозяйства.

Ключевые слова: магистрально-внутрихозяйственные каналы, оросительные каналы, оросительная сеть, пропускная способность, живое сечение потока, скорость, уклон поверхности воды и смоченный периметр.

СУГАТ ТАРМАКТАРЫН ПАЙДАЛАНУУ ЖАНА ТЕХНИКАЛЫК АБАЛЫН ТЕЙЛӨӨ

**Кошматов Баратали Туранович, Абдукулова Шолпан Дауылбаевна,
Манас уулу Баяман**

К.И. Скрябин атындагы Кыргыз улуттук агрардык университети

Аннотация. Бул эмгекте айыл чарба жерлерин рационалдуу сугарууда негизги ролду ойногон негизги чарбалык сугат каналын реконструкциялоо процесси каралат.

Реконструкциялоонун максаты - аймакты суу менен камсыздоонун натыйжалуулугун жогорулатуу жана экологиялык абалды жакшыртуу.

Талдоо жүргүзгөндө суунун агып кетиши, каналдардын сыйымдуулугу жана суунун сапатынын начарлашы сыяктуу көйгөйлөрдү аныктады.

Каналдын конструкциясын өркүндөтүү үчүн, азыркы кездеги фильтрацияга каршы системаларын орнотуу, кошулган жерлерди жабуу жана материалдарды жаңылоо,

ошондой эле суу ресурстарын башкаруунун автоматташтырылган системаларын ишке киргизүү болуп саналат. Реконструкциялоонун экономикалык эффективдүүлүгү сууну үнөмдөө жана айыл чарба өсүмдүктөрүнүн түшүмдүүлүгүн жогорулатууну эске алуу менен бааланат.

Долбоордун жыйынтыгында сугаттын эффективдүүлүгүн жогорулатуу гана эмес, аймактын агроэкосистемасына оң таасирин тийгизип, акырында айыл чарбасынын туруктуу өнүгүүсүнө шарт түзөрү күтүлүүдө.

Негизги сөздөр: чарбадагы магистралдык каналдар, ирригациялык каналдар, ирригациялык тармак, өткөрүү жөндөмдүүлүгү, агымдын кесилиши, ылдамдыгы, суунун бетинин жантайышы жана нымдуу периметри.

OPERATION AND MAINTENANCE OF THE IRRIGATION NETWORK

Koshmatov Baratali Turanovich, Abdukulova Sholpan Dauylbaevna,

Manas uulu Bayaman

Kyrgyz National Agrarian university named after K.I. Skryabin

Abstract. This paper examines the process of reconstruction of the main-intra-farm irrigation canal, which plays a key role in the rational irrigation of agricultural land.

The purpose of the reconstruction is to increase the efficiency of water supply and improve the environmental situation in the region.

During the analysis, existing problems were identified, such as water leaks, insufficient channel capacity and deterioration of water quality.

To improve the design of the canal, including the installation of modern filtration systems, sealing of joints and renewal of materials, as well as the introduction of automated control systems for monitoring water resources. The assessment of the economic efficiency of reconstruction is carried out taking into account potential water savings and improved crop yields.

As a result of the project, not only increased irrigation efficiency is expected, but also a positive impact on the agroecosystem of the region, which ultimately contributes to the sustainable development of agriculture.

Key words. main-farm canals, irrigation canals, irrigation network, capacity, flow cross-section, velocity, water surface slope and wetted perimeter.

Введение. В условиях глобальных климатических изменений и растущей потребности в продовольственных ресурсах, эффективное управление водными ресурсами становится одной из основ устойчивого развития сельского хозяйства. Орошение играет ключевую роль в повышении урожайности сельскохозяйственных культур, особенно в регионах с недостатком атмосферных осадков. Однако многие существующие ирригационные системы, в том числе магистрально-внутрихозяйственные оросительные каналы, сталкиваются с серьезными проблемами, которые снижают их эффективность.

Реконструкция магистрально-внутрихозяйственных оросительных каналов направлена на решение таких проблем, как утечка воды, низкое качество воды и

недостаточная пропускная способность. Эти факторы на орошение сельскохозяйственных угодий и приводят к нежелательным экосистемным последствиям.

В данной работе имеются пути решению по реконструкции магистрально-внутрихозяйственных оросительных каналов.

Результаты исследования помогут обеспечить более рациональное и устойчивое орошение сельскохозяйственных угодий и способствовать развитию агропромышленного комплекса в решении вопросов продовольственной безопасности.

Материалы и методы исследования. Надежная работа каналов и сооружений внутрихозяйственной оросительной системы определяется уровнем технического решения и качеством исполнения проекта, строгим соблюдением рекомендуемой технологии проведения строительных работ и организацией правильной их эксплуатации. Уровень надежности, общая продолжительность безотказной работы всех элементов системы, включающих постоянную проводящую и временную регулируемую оросительную сеть, систему сбросных и дренажных каналов, сооружений на сети, обеспечиваются тщательной подготовкой системы к началу оросительного сезона, последующим проведением работ по уходу и постоянному надзору за их работой.

В системе эксплуатационных мероприятий важное место отводится своевременному проведению профилактического и восстановительного ремонтов, исключающих возможность отказов системы при соблюдении правил ее эксплуатации. В соответствии с этим эксплуатационные работы по содержанию оросительной сети сводятся к наблюдению за состоянием каналов и сооружений, обеспечению охраны от повреждений, проведению необходимых ремонтных работ.

Основными показателями нормального технического состояния и надежной работы внутрихозяйственной оросительной сети являются обеспечение расчетной пропускной способности каналов, минимальные фильтрационные и эксплуатационно-технические потери воды, отсутствие заиливания, зарастания, обрушения и размыва каналов.

При наполнении каналов до расчетных уровней скорость движения воды должна быть в допустимых пределах, а расход каналов - не ниже пропускной способности. Для этого на контрольных участках измеряют живое сечение потока, скорость, уклон поверхности воды и смоченный периметр. По этим данным определяют фактический расход воды в канале. Затем фактический расход воды в каналах сравнивают с расчетной пропускной способностью. Если фактическая пропускная способность соответствует расчетной, техническое состояние каналов хорошее, они работают надежно. При отклонении расходов до 20...25% надежность работы каналов пониженная, а техническое состояние – среднее. При отклонении расходов более 25% каналы работают ненадежно, техническое состояние их ниже среднего.

Результаты исследования. Для повышения надежности работы каналов динамическая ось потока не должна иметь заметных отклонений от геометрической оси сечения их. Предельные скорости движения воды в каналах принимаются не более 0,9 критической скорости на размыв. Работа на предельных скоростях допускается в исключительных случаях, не более 20% рабочего времени в течение года.

В целях предупреждения отказов в первый год эксплуатации работа каналов на предельных скоростях не разрешается. Минимальная скорость движения воды в каналах должна быть не менее половины допустимой скорости на размыв и более 0,3 м/с.

Для поддержания работоспособности и предупреждения отказов при пропуске форсированных расходов (более $1,0 \text{ м}^3/\text{с}$) превышение дамб над уровнем воды в каналах принимают не менее 0,2 м. В каналах с расходом воды от 1 до $10 \text{ м}^3/\text{с}$ сухой запас над максимальным уровнем воды увеличивают до 0,3 м.

В процессе ухода за оросительной сетью, особенно при очистке от наносов и зарастания, не следует допускать значительных отклонений ширины каналов от проектной ширины. На суглинистых грунтах ширина каналов поверху должна быть не меньше тройной и на песчаных - четверной полной глубины.

При эксплуатации регулирующих сооружений следят, чтобы не было утечки воды через затворы водовыпусков, не происходило размыва и разрушений отдельных частей каналов и сооружений.

На участках облицованных каналов устанавливают систематический надзор за состоянием облицовки, температурных и рабочих швов. Поврежденную облицовку немедленно восстанавливают и устраняют причины повреждения.

На каналах, облицовка которых выполнена из монолитного бетона, эксплуатационные работы должны быть направлены на предупреждение появления трещин. Особенно большую склонность к образованию трещин имеют каналы, проложенные в просадочных грунтах. Незначительная постепенная осадка основания иногда приводит к образованию на облицовке таких трещин, которые невозможно заделать. Тогда потрескавшиеся и просевшие участки облицовки вырубает и заполняет новым бетоном.

На каналах с облицовкой сборными железобетонными плитами предметом особого внимания служат стыки. Надзор за их работой, а в случае необходимости заделка эластичным водонепроницаемым материалом, устойчивым к нарушению растительностью, должны проводиться постоянно.

Повседневный уход за облицованными и необлицованными каналами, расположенными на них сооружениями и оборудованием, поддержание их в исправном состоянии сводится к удалению на отдельных участках растительности и плавающих предметов, засоряющих каналы. В процессе ухода проводят работы по очистке сооружений и узлов вододеления от мусора и льда, каналов от зарастания растительностью и заиления.

Надежность работы лотковой сети во многом зависит от качества стыков отдельных секций лотков. Показателем нормального технического состояния такой сети является однообразие уклонов по линии лоткового канала, обеспечение пропуска расчетных расходов и отсутствие перелива воды через борта при пропуске максимальных расходов, отсутствие течи в стыках и лотках. Трасса каналов должна быть свободна от заиления и обеспечивать надежную работу средств автоматики и учета воды.

Выводы. Перед пуском воды, лотковые каналы тщательно осматривают и подготавливают к оросительному сезону. Стыки лотков, трещины и места обнажения арматуры после заделки покрывают битумной мастикой или клеевыми композициями, изготовленными на основе эпоксидных или фурановых смол. Они хорошо предохраняют железобетон от коррозии и разрушения, не снижают пропускной способности каналов и очень быстро твердеют. Через 10...12 ч после покрытия лотков клеевой композицией в них можно пускать воду. В лотках не допускается растворение различного вида удобрений, вызывающих разрушение бетона. Не рекомендуется работа лотковой сети с пропуском

воды при температурах ниже - 5...10° градусов Цельсия. Поэтому в процессе подготовки сети к зиме вся трасса лотковых каналов должна быть полностью освобождена от воды.

Лотковые каналы обладают высокой степенью ремонтпригодности. Для обеспечения надежной работы такой сети, предупреждения и устранения возможных отказов в каждом хозяйстве необходимо иметь аварийный запас изделий и материалов в виде секций лотков и седел, элементов стоек и фундаментов, пороизола и других материалов для уплотнения стыков.

Литература.

1. В.Г Ясинецкий Н.К Фенин. «Организация и технология гидромелиоративных работ». М. Колос 1975г.
2. <http://www.sprinkler.su/articles/archive1/sluzhba-ekspluatatsii-orositelnih.html>
3. В.Г Ясинецкий и др. «Производство гидромелиоративных работ».
4. Бочкарев, В. Я. Новые технологии и средства измерений, методы организации фотоучета на оросительных системах / В. Я. Бочкарев; ФГБНУ «РосНИИПМ». - Новочеркасск, 2012. - 227 с. - Деп. в ВИНТИ 27.04.12, № 196-B2012.

РАЗДЕЛ: ПЕДОГОГИЧЕСКИЕ НАУКИ

УДК: 612.341.12

А.ТОКОМБАЕВДИН “ТАҢ АЛДЫНДА” РОМАНЫ ЖАНА АНДАГЫ ФОЛЬКЛОРДУК МОТИВДЕРДИН РОЛУ (ФОЛЬКЛОР ЖАНА КЫРГЫЗ ПРОФЕССИОНАЛДЫК ПОЭЗИЯСЫНЫН КАРЫМ-КАТЫШЫ. (1960-70- ЖЖ.)

Баймырзаев Бактыбек Акылбекович

Жусуп Баласагын атындагы КУУнун доценти

Аннотация: Макалада XX кылымдын 60-жылдарында кыргыз жазма адабиятында орун алып келген жаңылануулардын сап башында оозеки чыгармачылыктын салттуу таасири белгилүү акын А.Токомбаевдин айтылуу “Таң алдында” романынан орун алыш жагдайы жөнүндө сөз болот. Мындан улуттук фольклор көркөм адабияттын түгөнгүс кенчи экендиги аныкталып, ага кыргыз калемгерлери жогорку чеберчилик менен мамиле жасап келгендиги аталган романдын (“Таң алдында”) өзүнөн алынган мисалдар аркылуу түшүндүрүлөт.

Өзөктүү сөздөр: Роман, фольклор, жанр, керээз, угузуу, эпитет, салыштыруу, образ.

РОМАН А. ТОКОМБАЕВА «ПЕРЕД ЗАРЕЙ» И РОЛЬ ФОЛЬКЛОРНЫХ МОТИВОВ В НЕМ. (ФОЛЬКЛОР И ЕГО ВЗАИМОСВЯЗИ КЫРГЫЗСКОЙ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ПОЭЗИИ. (1960-70-Е ГГ.)

Баймырзаев Бактыбек Акылбекович

доцент Национального университета им. Жусупа Баласагына

Аннотация: В 60-е годы 20 века в киргизском письменном литературе появился роман в стихах и стала лидером устное народное творчество. Из этой прекрасной народной литературы определяется, что кыргызская письменная литература достиг на высоком уровне как роман А.Токомбаева «Перед зарей» («Таң алдында») . Статья посвящается к 120 летию известного кыргызского поэта А.Токомбаева и взаимосвязи устное народное творчество и кыргызское профессиональное поэзии 1960-70-е гг.

Ключевые слова: Роман, фольклор, жанр, критика, эпитет, сравнение, образ.

A. TOKOMBAEV'S NOVEL “BEFORE DAWN” AND THE ROLE OF FOLKLORE MOTIFS IN IT. (FOLKLORE AND KYRGYZ PROFESSIONAL POETRY.1960-70S) (ARTICLE2)

Baymyrzaev Baktybek Akylbekovich

is an associate professor of the Jusup Balasagyn National University.

Abstract: In the 1960s 20th century Kyrgyz jazz literature 20th century first became the leader of ozeki chigarmachilyk. zhagdayi jununde sound cloud. From this beautiful folk literature it is determined that the Kyrgyz pen called the yogurt cheberchilik menen mamile jasap kelgendigi ("Tandar alynkynda") death.

Keywords: Novel, folklore, genre, criticism, epithet, comparison, image.

Киришүү: Кыргыз адабиятында дагы эле болсо кылдат изилдөөнү талап кылган тема – кыргыз эл оозеки чыгармачылыгы менен кыргыз профессионал жазма адабиятынын ортосундагы байланыш маселелер. Бул тема буга чейин эле изилденип, ошол мезгил-шартка ылайык көз караштар, илимий тыянактар чыгарылып келди[1.1980.122-123]. Ырас, андан бери жарым кылымдын айланасында убакыт өтүп, ортодо доор алмашып, саясий – идеологиялык чен-өлчөмдөр да баштагы күчүн жоготту. Элибиз Эгемендүүлүккө ээ болгон соң мурдагы айтыла келген көз караштар, илимий тыянактар соңку мезгил-шартка ылайык кайра каралуу зарылчылыгына дуушар болду. Ошондон улам улуттук адабият таануу тармагында көп маселелер жаңыча көз карашты талап кылгансыйт. Эл акыны А.Токомбаев 1962-жылы ыр менен жазылган “Таң алдында” романын жарыкка чыгарды. Бул роман кыргыз элинин Октябрь төңкөрүшүнүн алдындагы “кандуу жылдарынан” кабар берген чыгарма болуп эсептелет. Автор бул чыгарманын жазылыш жагдайы жана өз алдына койгон максаты жөнүндө:

Түшүмдөй бир муң күндү элестетем

Ал элес жаш жүрөккө баткан бекем.

Жүрөктүн ошондогу тагын алып

Ар кимдин жүрөгүнө сүртүп кетем.

Сүртүп кетем, бепбекем, бекемдетем

Ал күндү көрбөгөнгө таасир этем- деп өз окурмандарына кайрылып, маалымат берет. Роман кыргыз элинин 1916-жылкы Улуттук боштондук күрөшүнө арналып, анда жергиликтүү элдин ак падышанын аскерлеринин огунан кырылышы, жан айласын жасап бөлөк эл, бөтөн жерге качышы жана андагы көргөн азап-тозоктор чыгарманын ички өзөгүн түз турат. Автор А.Токомбаев ошол кандуу алааматтын тирүү күбөсү катары бул окуяны ыр менен роман жанрында иштеп чыккан.

Каралган маселенин жалпы мазмуну: Элибиздин башынан өткөн кандуу тарыхый окуялар мурда ошол мезгилдин саясий көз карашы менен каралып келген болсо, эми аларды бүгүнкү күндүн талабы менен жаңыча кароо зарылчылыгы жаралып олтурат. Ошондой эле маселе адабият таанууда да орун алып, айталы мында оң образ, типтүүлүк, мазмун жана форма, фольклор жана адабият ж.б. у.с. адабий-теориялык маселелер боюнча башта эле көп талаш-тартыш орун алып келген болсо, ошол маселелер азыр да жандуу талкууну, жигердүү пикир алышууну талап кылып турганы эч кимге жашыруун эмес. Чыгармада ак падышанын 1916-жылы 25-июндагы жергиликтүү элден аскер ишине алуу жөнүндөгү Указы жана аны аткаруу боюнча Орто Азия элдеринин, анын ичинде Кыргызстандын түндүк бөлүгүндө жайгашкан уруулардын бул чечимге түп орду менен каршы болушу, бул саясий чечимдин кыргыздар үчүн алып келген натыйжалары көркөм планда сүрөттөлгөн. Акын А.Токомбаев бул саясий көтөрүлүштүн чыгуу жана жеңилиш себептерин ар тараптуу реалдуу көрсөтүүгө жетишкен. Чыгармада жергиликтүү эзүүчү таптын өкүлдөрү менен карапайым элдин бул көтөрүлүштөгү ээлеген позициясы, жеке максат-мүдөөлөрү башкы каармандар: Алымкул, Мурат, Жунуш, Антон, Мария, Нуржандардын образдары менен ачылган. Аталган романдын биринчи редакциясы 1935-жылы жана 1940-жылы “Кандуу жылдар” деген ат менен басылып чыккан болсо, 1947-жылы автор ошол аталган романдын экинчи бөлүмүн “Таң алдында” деген аталышта жазып, кийин бул эки бөлүмдү кошуп, дагы бир топ алымча-кошумчалар менен иштеп, акыры аны 1962-жылы “Таң алдында” деген жалпы аталышта өзүнчө турган роман катары жарыялады. Албетте, автор бул чыгарманын мындай аталыш менен жарык көрүшүнө чейин бери дегенде отуз жылдык өмүрүн арнады. Бул чыгарма жөнүндө учурунда кыргыз

адабият таануусунда атайын изилдөөлөрдүн жүргүзүлүп келгени эч кимге жашыруун эмес[2.1966,308]. Кыргыз элинин өткөн тарых-тагдыры баяндалган чыгармалар эч убакта өзүнчө, жаңы түшүнүктөр менен эле байланыштуу баяндалып, баары эле соңку жаңылыктардан тура бербейт. Кыргыз тарыхы, өткөн тагдыры сөзсүз анын оозеки өнөрү аркылуу баяндалат, бул рухий көрөңгө өзүнүн аздыр-көптүр таасирин тийгизбей койбойт. Аталган романдагы фольклордук таасирлер жөнүндө сөз кылганда биз башкы каарман Мураттын образын аттап өтө албайбыз.

Мурат менен окурмандар романдын “Курал” деген бөлүмүнөн кездешип, анын акындык өнөрү менен алгач кабардар болот. Чыгарманын автору аны элдин атынан сүйлөтүп, элге таандык акылмандыкты, алысты көрө билген даанышмандыкты ушул образ аркылуу көрсөтүүгө жетишкен. Эл башына келген мындай алааматты жеңүү бир эле колго кармаган темир курал аркылуу ишке ашпастан, эң алды адамдын өзүнүн эркинен, ички кайрат, ишенимине байланыштуу болору Мураттын оозунан чыккан ар бир сөзүнөн, оргуштап төгүлгөн ыр саптарынан улам дайын болот. Романдагы Алымкул, Жунуш башында турган эр азаматтарды улам курчутуп, эртеңки келечек күндүн жарык таңына бекем ишенич арттырган да ушул Мурат өңдүү карыялардын кайраты, октон күчтүү айтылган ар бир сөзү зор дем-күч берери чыгармада таасын ачылган. “Мураттын акындыгы, көптү билген даанышмандыгы, сөзгө чечендиги романдын “Ат менен Алымкул”, “Угузуу”, “Биз өлбөйбүз”, “Тирүүлүктүн четинде” сыяктуу бир катар главаларында баса көрсөтүлөт. “Ат менен Алымкул” деген главада Мурат Алымкулдун кандай жигит экендигинен кабар берип, анан минген атынын сыпатын сүрөттөйт. Мурдагы вариантта бул глава Мураттын баяны эмес, автордун өзүнүн баяны катары берилген”[3.2004,339]. Жогоруда адабиятчы К.Артыкбаев белгилегендей, романдагы Мураттын образы бир учурда, бир дем менен эле жарала калган эмес. Автор анын образын мети менен ташка чеккендей сабырдуулук жана бекем ишенич менен түбөлүктүү болушун көздөп аракет кылганын көрөбүз. Аталган образ канчалык жай темпте, улам-улам ондолуп, толукталып олтуруп жаралганын эске алсак, ал ошончолук элестүү жана өзүнө зор жүктү көтөрүп тургандыгын көрөбүз. Анын образынын ошондой масштабдуу жана алп элестүү ачылышынын бирден бир ийкемдүү каражаты, рухий күчү – анын элдик эстетика менен жуурулушуп, улуттук акыл-эстин баалуу өнүмдөрү менен азыктангандыгында. Акын Алымкулдун минген атынын сырткы көрүнүшү менен ага таандык артыкчылык сапаттарын айтуу менен чыгармада башкы каармандын адамдык мыкты сапаттарын эзелтен бери келе жаткан элдик чен-өлчөм менен таразалап, аныктайт. Илгерки эпостук каармандарга мүнөздүү баатырдык образдардын калыптануу жол-жобосун автор ушул Алымкул менен анын минген атынын сапаттык белгилеринин бири-бирине дал келиши аркылуу түшүндүрөт. Чынында, элибизде мыкты жылкы ар дайым ийгиликке өбөлгө, эр жигитке ишенимдүү жардамчы болуп келгени эч кимге жаңылык эмес. Ал кыргыздын элдик оозеки чыгармаларында да ошол калыбында сакталып келген. Алымкулдун улуттук көтөрүлүшкө башчы катары чыгып, артынан калың элди ээрчитип, аларды алга баштап жүрүшү үчүн анын алдында минген аты да ишеничтүү жылкы болуш керек. Аны ажыратып, жакшы-жаманын аныктоочу адамдар болгон. Бул романда ал милдетти карыя Мурат аркалап, “ат адамдын канаты” болуп келгенин кадимки саяпкерлик эреже-тартип менен баяндап берет:

Кундуздай болгон жаныбар,
Кулжадай болгон саны бар.
Көмүрдөй кара, ак маңдай,

Төгүлбөс тайкы жалы бар.

Секирген сыны кайыптай,
Суудагы сүзгөн кайыктай.
Оштонот күлүк ойсоңдоп,
Обу жок сулуу зайыптай...

Кулагы канжар учундай,
Кузгундай көзү бузулбай.
Менсинет, күлүк талпынат,
Мүнүшкөр салган кушундай. [4.1991, I. 96]

Көрүнүп тургандай, Мураттын жылкыны сынап, анын өзүнө гана таандык артыкчылык сапатын нукура элдик салыштыруулар менен түшүндүрүп, эл арасында айтыла келген салыштыруулар аркылуу түшүндүрөт. Ал эми Алымкулдун өзүнө келгенде Мурат анын адамдан артык жактарын мындайча сүрөттөйт: Алымкул эрдин эриндей,

Алымкул шердин шериндей;
Касташып калган мүнөзү
Кара көк болот темирдей.

Көрүнгөн түрү арыстан,
Көк жалдар менен алышкан.
Сымбаты: чымыр, орто бой,
Сапталып койгон барыскан.

Кыймылы учкул шумкардай,
Кадамы баскан тулпардай.
Шайыр мүнөз шамдагай,
“Шайтанды” жеңээр куткарбай. [4.1991, I. 98]

Мисалдан байкалгандай, Мурат башкы каарман Алымкулду элдик оозеки адабиятка мүнөздүү “арстанга”, “шерге”, кыймылын учкан “шумкарга”, кадамын баскан “тулпарга” теңеп сүрөттөйт. Мындан Алымкул XX кылымдын адамы эмес, кадимки жомоктордогу жеңилбес дөөлөргө, өлбөс жандуу баатырларга салыштырылып, анын образы элдик оозеки чыгармаларга таандык **салыштыруулар** жана **туруктуу эпитеттер** аркылуу ачылып берилген. Кыргыздын жазма адабиятынын алгачкы мезгили ошондой фольклордук бойоктор аркылуу түптөлүп, ошолор менен обого көтөрүлүп, ошондон ары чыныгы чыгармачылыктын туу белине бет алганы азыр эч кимге жашыруун эмес.

Кыргыз эл оозеки чыгармачылыгында эң кеңири тараган эзелки жанр-**кошоктор**. Акын А.Токомбаевдин аталган романында ушул жанр да орун алып, ал Нуржандын Алымкулдун мүрзөсүнө келип кошкон кошогу катары “Көр башында”[5.1991,II,60] деген бөлүмчөдөн орун алган. Автор улуттук оозеки чыгармачылыктын жанрлары, өзгөчө адам өлгөндө кошулчу аялдардын кошогу кулагы көп чалып, андай азалуу учурларга эл менен Кытайга качып, ал жактан кайра тарткан жылдарда арбын күбө болуп, ар жерден созулуп чыккан кошокторго жүрөгү жанчылып, тагдырдын оор сыноосун “Кайран эл”[6.1989. 123] жакшы эле тартканын ал өз көзү менен көрүп келгени да чын болчу. Романда Нуржан таң эрте Алымкулдун бейитине келип, анын мүрзөсүн кучактап жатып кошкон кошогу орун алган. Бул эпизод чыгармада Нуржандын өз алганы Алымкулга болгон ички сүйүүсү,

кусалыгы, сагынычы катары эле берилбестен, мында ошол Кытай жерине качып барган элдин эрибес болуп уюуган муңу, өз теңинен ажыраган аялдын күйүтү жана иш жүзүнө ашпай калган элдин ички мүдөөсү жана ошол эл эртеңи үчүн жан берген Алымкулдун арманы болуп берилген. Чыгармада Нуржандын ал кошогу төмөнкүдөй стилде орун алган:

Кубанып көрөм дечү элем,
Курбума келип саламат.
Кудурет иши башка экен,
Куйкалап салды аламат.
Кыйналып кеткен курган жан
Кубулуп кайдан жаралат!
Кууратып мени калтырба
Куу жандын баары аманат.
Кургурум бери келгин деп,
Кучактап жарым ала жат !

Мөлмүлдөп аккан жашымдан,
Мөңгүнүн суусу жаралат.
Мөмөдөй болгон жүзүмдөн
Мончоктой кызыл кан агат.
Магдырсыз менин кебетем
Майышып соолгон карагат.
Мастендей кылып калтырба
Маанайым элең канагат.
Мусапыр жарым сенби деп,
Муңкантпай мени ала жат !

.....
Калдайып жаткан калың эл,
Канатым дедиң гүл ойрон .
Кармашып жүрүп чыныккан,
Адатым дедиң гүл ойрон.
Душмандын басып сындырам
Канатын дедиң гүл ойрон.
Капканда тилсиз жатпастан,
Кайрылсаң боло гүл ойрон.
Кайгырып күткөн элинди
Жай кылсаң боло гүл ойрон! [5.1991, II,61,63]

Келтирилген мисалдардан көрүнгөндөй, Нуржандын бул кошогу эбактан берки эл ичиндеги айтыла келген кошоктордон өзүнүн формасы жана стилдик өзгөчөлүгү жагынан түк айырмаланбайт. Бул чыгарманын сапаттык деңгээлин төмөндөтпөстөн, тескерисинче, мында сүрөттөлүп жаткан турмуш кырдаалына жараша элдин каада-салт менен өлгөн адамга жана анын эл алдында аткарган ак кызматына ыйгарылган калыс баа, бийик урмат-сый катары кабылданат. Мындагы “ала жат”, “гүл ойрон”, “беле”(мисалы; “курдашка ажал кас беле, Кудайдын боору таш беле” ж.б.у.с.), “болсомчу” ж.б. стилдик бойоктор чыгармада өз орду менен пайдаланылгандыктан, автордун негизги оюн ар тараптан бекемдеп, каармандардын ички психологиялык ал-абалын ачууда ийкемдүү каражат катары кабылданат. Элдик кошокторго мүнөздүү белгилер жана авторго таандык акындык

чеберчилик романда ушундай оозеки чыгармачылыктын салттуу жанрларынан да кашкайып көрүнүп турат. Ал эми элдик кошоктордун ичинде “Гүл ойрон” жөнүндө атайын өзүнчө сөз болууга тийиш. Мында аны козгоонун зарылчылыгы жок.

Романдагы кыргыз элинин **көркөм сөз өнөрүнө** болгон тартылуусу анын “Акындардын аңгемеси” [5.1991, II,65-74] деген бөлүмдө таасын ачылып берилген. Элдик күрөштүн башында турган Алымкулдун дүйнөдөн кайтышы качкын кыргыздар эле эмес ошондогу боордош элдердин да сай-сөөгүн сыздатып, тоолук элге чын ыкыласы менен көңүл айтышып, алардын аза кайгысын тең бөлүштү. Чындыгында, алдыга койгон максаты ишке ашпай, карманып караан туткан Алымкулдай уулдарынан ажыраган кыргыз элинин ал-абалы өтө эле аянычтуу болчу. Өз эркиндиги, эртеңки көрөр күнү, ичер суусу үчүн өлүмдөн коркпой күрөшкө чыккан элдин эркин мококтой, кайра аларга зор кубат, дем-күч берчү эзелтен берки рухий каражат бул – ыйык сөз өнөрү, көөдөндү жарып чыккан көркөм сөз, толкуган ыр өнөрү . Кыргыз эли кылымдар бою өзүнүн өткөн тарыхын, баскан жолун ошол улуу сөз, керемет ыр саптарына сактап келгенин романда Ыйса , Мурат жана казак акыны Эсентайлар баяндап, ыр жана комуз күүсү аркылуу айтып олтурушту:

Кечеки өткөн Алымкул
Элине болду курмандык.
Ар кимдин келбейт колуна,
Ажалга каршы тургандык.
Бир өлүмдөн башкага
Эр эмес моюн сунгандык.
Чычкандай тирүү жүргөнчө
Арстандай болуп кармашып
О балдар,
Артык го көздү жумгандык.

Арыстан сындуу Алымдын
Тиледик көптөн өмүрүн.
Денинен жаны кеткенче
Көтөрдүк эрдин көңүлүн.
Өлгөнчө өрттөй сакталды
Эрдиги өчпөй өңүнүн.
Калбаган соң ошол эр
Кайгырып анык түшүндүм,
О балдар,

Тирүүлүктүн төгүнүн -деп ырчы өткөн Алымкулга кайгырып, көңүл айтуу менен мында келген качкын кыргыздын маңдайына жазылган оор тагдырына, Кытай бийлигинин шаңыя менен доотайларынын бул элдин өкүлдөрүнө көрсөткөн кордуктары, түркүн-түркүн азаптары айтылат. Ал эми казак акыны Эсентай домбурасын сабатып , кызыл тилин сайратып казак-кыргыз ичинде качантан бери айтылып келген санатка кезек берип, бул дүйнөнүн оомал-төкмөл экенин, адам баласы бүгүн бар да, эртең жок болорун, түбөлүктүү эч нерсе жок экенин айтып жырлады:

Сөйлөп калгын кызыл тил
Сен да бир күн өтөрсөң.
Казан кайнап, от ойнап,

Турган күндөн кетерсиң.
Тириликти сагынып,
Көп көк чымды жамынып,
Көрмөс жерге жетерсиң.

Өөрөк казы болмаса
Шалкып жаткан көл карып.
Жайилмаса төрт тилик,
Масатыдай төр карып.
Тадың сууы жетпесе,
Тостагандай тас бака
Думаланган чөл карып.

Улык адил болмаса,
Убайымда эл карып.
Аңсаганга жетмесе,
Алыскан мен эр карып.
Көз жумулар кезинде
Керип бала сүймөгөн

Көүдөм жалын мен карып – деп казак акыны өзүнүн жеке кайгысы менен калың элдин башына түшкөн кара туман, капсаландуу заман жөнүндө санат ырын сабатып олтурса сөз да жетпес, мерчемин алар убакыт, мелжиген чексиз көз да жетпес мухиттей кылып төгүп жатты. Автор А.Токомбаевдин мыктылыгы ушул эл оозунда чексиз кылымдар бою казак-кыргыз элдеринин ичинде тең орток мүнөздө ырдалып келаткан мындай санаттарды, бир бүтүн болуп айрылгыс тарых-тагдырын айгинелеген залкар ыр түрмөктөрүн жадында сактап, аны ыгы келген жерлерде ийине келтире айтып да, жазып да келгенинде десек болот. Муну менен акын өз чыгармасында улуу алаамат жылдардын казак менен кыргыздын жан дүйнөсүнө салган тагын, тарыхтын кандуу элесин эки элге бирдей таандык көрүнүш катары көрсөтөт.

Кыргыздын канына сиңген ырчылык өнөрдүн жеткен бийик чеги **санатчылык** же **даанышмандык** болуп келген. Эл акыны А.Токомбаев ошол улуттук өзгөчөлүк аркылуу өз романынын маани-маңызын арттыруу менен анын ички көркөмдүк кудуретин жана окурмандарга болгон алымдуулугун бекемдеп, автор бир эле учурда бир нече милдеттен кутула алган. Бул романдын “Угузуу” аттуу бөлүмүндө ишке ашып, анда аксакал Мураттын ак таңдай акындыгы менен чечендиги, эл атынан сүйлөгөн даанышмандыгы аныкталган. Артынан сая кууп, калың элдин канын суудай агызган падышалык жазалоочу отряддын огунан оор жарат алып, ошондон оңоло албай жүрүп олтуруп Текеске келгенде жан берген Алымкулдун өлүмүн соңунан кечигип келген Жунуш менен Алымкулдун аялы Нуржанга угузган эпизод кыргыз ырчыларынын кылымдык даярдыгын жана акындык дареметин ажыратып таанытуучу чоң чыгармачылык өзгөчөлүк катары таанып-билсек болот. Мындагы карыя Мураттын эл алдында ошол миссияны аткарып, эл маңдайына жаралган Алымкулдай эрлердин элинен эрте мезгилсиз бөлүнүп кетиши эмне деген трагедия, орду толгус жоготуу экенин ар тараптуу жүйөөлүү себептер менен айланта түшүндүрүп, Ажал деген Адам баласы үчүн анын жанын алуу үчүн жаралганын, азырынча ага туруштук берип, каяша кылуучу күч

жок экенин акындык жана элдик философиялык эреже чен-өлчөмдөр менен түшүндүрүп айтып берет:

Турасын жерге койгулап,
Тулпар да өткөн Текестен.
Текөөрү темир сындырып,
Шумкар да өткөн Текестен.
Жекеден жеке салышып,
Эрлер да өткөн Текестен.
Азуулашып алышып,
Кандарын суудай агызып,
Кулундар, шерлер да өткөн Текестен.

Жашын төгүп сай-сайдан,
Суулар да өткөн Текестен.
Ак тайлактай койкоюп,
Куулар да өткөн Текестен.
Коңурбай, Манас сайышкан
Чуулар да өткөн Текестен.
Өзөндөр менен буркурап,
Өлдүм деп мөнгү зыркырап,

О, балдар, булар да өткөн Текестен – деп карыя ырчы Мурат сөздү алыстан баштап, Текес айтылуу жер экенин, не бир окуялар, не бир ызы-чуулар ушул Текесте болгонун айтып, угузуу ырларынын жанрдык салтына ылайык алгач олтургандарды алдыдагы маанилүү кабарга психологиялык жактан даярдайт. **Угузуу ырлары** өтө оор шартта ишке ашуучу жанр болгондуктан буга көпчүлүк эл ар тараптуу даярдыгы бар адамды дайындашкан. Көпчүлүк учурларда бул жооптуу милдет эл ырчыларына, өнөр адамдарына жүктөлүп, алар дайым эле ыр менен эмес, кээде музыкалык аспаптын жардамы менен күү түрүндө угузган учурлары да көп болгон. Буга мисал катары илгери Чынгыз хандын баласы Жоочу жоодон шейит кеткенде кадимки Бука ырчынын комуз күүсү аркылуу угузганы бизге белгилүү.

Далайга келип бул кезде,
Торгойдой болуп мөгдөдүм.
Жаман, жакшы көрсөм да,
Жазмыштан мурун өлбөдүм.
Ушул жашка келгенче
Далай укмуш көргөмүн.
Өзүм көргөн турмуштан
Өлбөй турган жандыкты

О, балдар, өмүрүмчө көрбөдүм – деп, Мурат карыя бардык тирүү заттын акыры өлүм болорун айтып ырдайт. Бул жарык дүйнөдө жан бүткөндүн баарынын барар жери караңгы көр, кара жер экенин айтып келип, анан аягында:

Тегеренип көрсөңөр
Деңиздей болгон жер жатат.
Тепкичин басып өмүрдүн
Текестик көчмөн эл жатат.
Тетигинде бөтөнчө

Телмирте турган бел жатат.
Бер жагында көлкүлдөп
Кечээки жүргөн сел жатат.
Осуят кылган жеринде
Олчойгон жалгыз көр жатат.
Азыр коюп биз кайттык
Издесек эми табылбайт

Ал жерде Алымкул аттуу шер жатат-деп азанын дайынын акыры айтып, азыр жаңы келген Жунуш менен Нуржанга Мурат карыя угузат. Кыргыз элинин эреже-салтында эгер адам өлсө дал ушундай жол менен угузуп келишкен. Бул бизде болгон жаман кабарды шар эле кабарлап, айта салыш милдет эмес, аны өз жол-жоосуну менен айтуу, элдин эзелтен келе жаткан нарк-насилин сактоо, маркумдун арбагын сыйлоо, анын элге жасаган ак кызматын айтып, эрге таандык артык иштерин жөн эле көтөрө чалып мактоо ирээтинде айтып тим болбостон, анын элге жасаган эрдик ишин дал өзүндөй так, дааналап айтуу, маркумдун эл үчүн өтөгөн эмгегин көпчүлүккө жар салып, баалоо милдети турган. Мурат карыя кайтыш болгон Алымкулдун кабарын айтып койуу эле милдетин аркалабастан, ал жерде Ала Тоодон качып келген кыргыз элинин азыркы ал-абалын, башына түшкөн оор трагедиясын дал ошол калыбында жалпы жердештерге эле айтып коюп тим болбостон, анда ошол жерде турган башка элдерге да бул Алымкул деген кыргыз ким эле, ал эмне үчүн өлдү, кантип өлдү -деген суроолорго да жооп айтылгандай болду. Натыйжада, бул качып келип олтурган кыргыз деген эл талаада мал артынан ээрчип, ал жатса жатып, турса туруп жүргөн эле эл эмес, анын өзүнө ылайык дүйнө таанымы, турмуштук терең философиясы жана эстетикалык табит-татымы бар эл экенин бул Мурат карыянын оозунан төгүлгөн ыр саптары ар тараптуу далилдеди десек болот. Бул аталган романдагы турмуштук мисалдар, фольклордук таасирлер чыныгы турмуштук чындыкка негизделүү менен андагы колдонулган форма, ыр түзүлүшү да негизинен 7-8 муун өлчөмүндө курулуп, кыргыздын оозеки чыгармачылыгынын үлгүсүн айгинелеп турат.

Демек, **жыйынтыктап айтканда**, бул бөлүмдө талкууланган кыргыз элинин XX кылымдын 60-70-жылдарындагы эпикалык чыгармаларындагы, анын ичинде эпикалык поэзиясындагы фольклордун соңку тийгизген таасири тийиштүү көркөм чыгармалардын мисалында талдоого алынды. Мында алгач ошол айтылган жылдарда фольклордун жалпы эле кыргыз адабиятына болгон таасири жөнүндө сөз болуп, анда поэтикалык чыгармалар талдоого алынбастан биринчи көркөм прозанын алкагында кандай көрүнүш орун алды, ага карата кыргыз адабият таануу жана сыны кандай көз карашта болду, мына ушулар жөнүндө айтылып келип, андан кийин салыштыруу ирээтинде кыргыз эпикалык поэзиясында жагдай кандай орун алды, мына ушул маселеге атайын басым жасалды. Мында атактуу акыныбыз А.Осмоновдун чыгармачылык тажрыйбалары эске алынуу менен анын шакирти катары адабиятка келген акын С.Эралиевдин ошол 50-жылдары кыргыз поэзиясына алып келген жаңычылдыгы анын айтылуу “Ак Мөөр” поэмасынын мисалында айтылып, андан кийин эл акыны, академик А.Токомбаевдин “Кандуу жылдар”- “Таң алдында” романындагы фольклордук эстетиканын аталган романдан орун алышы өзүнчө каралды. Натыйжада, бул романдын “Курал”, “Акындар аңгемеси”, “Көр башында”, “Угузуу” , “Ат жана Алымкул” деген бөлүмдөрдө биз сөзгө алып жаткан маселе кандайча ишке ашкандыгына күбө болдук. Мында айрымдар айта келгендей, “фольклор күн санап чыгармачыл аренадан сүрүлүп, өз ордун профессионал жазма адабиятка бошотуп берип келатат, эми мындан ары карай

улуттук фольклор такыр эле өз жашоосун токтотот. Биздин акын-жазуучуларыбыз эми мындан ары карай жалаң гана профессионалдык жазма адабияттын алкагында гана ойлонуп, ошол чыгармачыл позициядан гана өз чыгармаларын жаратууга өтөт дегендей “көз ачыктыгы” эч кандай чындыкка дал келбей турганын соңку мезгил өзү көрсөттү. Буга мисал катары залкар калемгерлерибиз: А.Токомбаев, Ч.Айтматовдун, атактуу акындарыбыз: Б.Сарногоевдин, Ж.Садыковдун, О.Султановдун, А.Өмүркановдун ж.б. чыгармачылык ишмердүүлүгүн көрсөтсөк болот. Демек, “фольклор жоголот, чыгармачылык жашоосун токтотот” деген түшүнүктөр чындыкка дал келбей калганын турмуш өзү айгинеледи.

Колдонулган адабияттар:

1. Бобулов.К. Фольклор жана адабият. Фрунзе. 1980-ж. 122-123-беттер.
- 2.Артыкбаев.К. Изденүүлөр жана табылгалар. Фрунзе. “Кыргызстан”, 1966-ж. 308 бет.
3. Артыкбаев.К. XX кылымдагы кыргыз адабиятынын тарыхы. Бишкек. 2004-ж. 339-бет.
- 4.Токомбаев. А. Кандуу жылдар. Бишкек. 1991-ж. 1-китеп, 96, 98-беттер.
- 5.Токомбаев.А. Кандуу жылдар. Бишкек. 1991-ж. 2-китеп. 60, 61-63, 65-74-беттер.
- 6.Шайбеков.Ы. Кайран эл. Фрунзе. “Адабият”, 1989-ж. 223-бет.

УДК: 612.341.23

ФОЛЬКЛОР ЖАНА КЫРГЫЗ ПРОФЕССИОНАЛДЫК ПОЭЗИЯСЫ (1960-70-ЖЖ.)

Б. А. Баймырзаев

Жусуп Баласагын атындагы КУУнун доценти

Аннотация: улуттук фольклор менен кыргыз профессионал жазма адабиятынын ички карым-катышы табигый мүнөздөгү түпкүлүктүү кубулуш экени азыркы учурдагы адабият таануубуз үчүн жаңылык эмес. Бул макалада ошол кыргыз фольклорунун соңку профессионалдык поэзияга, өзгөчө акындар С.Эралиев менен Б.Сарногоевдердин чыгармачылыгындагы ээлеген орду, улуттук поэзиянын жаңы чектерге карай бет алышына тийгизген таасири талдоого алынат. Албетте, бул маселе бир эле макаланын объектиси болуу менен толук айтыла калбайт. Демек, азыркы бапталган ой учугу соңку макалаларда да уланмакчы.

Өзөктүү сөздөр: фольклор, жазма адабият, жанр, тема, проблема, жаңычылдык, ырчылар чыгармачылыгы.

ФОЛЬКЛОР И КЫРГЫЗСКАЯ ПРОФЕССИОНАЛЬНАЯ ПОЭЗИЯ (1960-70-Е ГГ.)

Б. А. Баймырзаев

доцент Национального университета им. Жусупа Баласагына.

Аннотация: для нашего современного литературоведения не ново, что внутреннее взаимодействие национального фольклора и кыргызской профессиональной письменной литературы является естественным явлением. В этой статье рассматривается влияние этого кыргызского фольклора на позднюю профессиональную поэзию, особенно поэтов С.Эралиев и Б.Сарногоева. Анализируется его место в творчестве сарногоевых, его влияние на становление национальной поэзии к новым рубежам. Конечно, этот вопрос нельзя полностью сформулировать, будучи объектом одной и той же статьи. Следовательно, начавшийся в настоящее время мыслительный герпес будет продолжаться и в более поздних статьях.

Ключевые слова: Фольклор, письменная литература, жанр, тема, проблема, новаторство, творчество певцов.

FOLKLORE AND KYRGYZ PROFESSIONAL POETRY. (1960-70S.)

B. A. Baimyrzaev

is an associate professor of the Jusup Balasagyn National University.

Abstract: it is not new for our modern literary criticism that the internal interaction of national folklore and Kyrgyz professional written literature is a natural phenomenon. This article examines the influence of this Kyrgyz folklore on late professional poetry, especially poets S.Eraliev and B. Analyzes its place in the work of the Sarnogoevs, its influence on the formation of national poetry to new frontiers. Of course, this question cannot be fully formulated, being the subject of the same article. Consequently, the mental herpes that has now begun will continue in later articles.

Key words: folklore, written literature, genre, theme, problem, innovation, creativity of singers.

Киришүү: XX кылымдын 60-70-жылдары кыргыз коомунда эле эмес, жалпы эле мурдагы совет өлкөсүндө зор өзгөрүүлөрдүн мезгили болгондугун тана албайбыз. Алгач ошол коомдук -саясий мезгилге сереп салсак, анда ошондогу болуп жаткан жаңылыктар жана алардын келип чыгуу себептери өзүнчө өңүттөн каралып, талданууга тийиш.

Биринчи маселе, көп улуттуу совет элинин жашоо-турмушундагы байкаларлык өзгөрүүлөрдүн жылдары да ушул 50-жылдардын экинчи жарымында башталып, каардуу кан күйгөн согуштун таасири эми гана элдин көз алдынан узап, өлкө күрдөөлдүү өнүгүүгө бет алган мезгил башталды. Ошол убакты өз баштарынан кечирип, турмуштук сабак алган улуу муундун өкүлдөрү ал жылдар жөнүндө жандуу, элестүү эскерүүлөрдү айтышып, соңку муундун эсине ал учурдун эң аянычтуу окуяларын баяндап, биз да аларды кызыгуу менен угуп калдык. Мына ушундай турмуштук кыйынчылыктар өлкөдөгү түзүлгөн социалдык-экономикалык кырдаалга байланыштуу болуп жатканын калың масса ал убакта жакшы түшүндү. Мурдагы совет эли ал мезгилде Жеңиштин келгенине эле сүйүнүшүп, ошондон өздөрүнө чоң күч-кубат алып жашап турушкан. Согуш күндөрүндө көргөн азап-тозокко караганда тынчтык күндөрдүн түйшүгү, жашоодогу кыйынчылыктар биздин элдин духун төмөн түшүрө алган эмес. Мындай жетишпестик, каатчылык убактылуу көрүнүш экенин өлкө жетекчилиги элге тынбай айтып, түшүндүрүп келген. Натыйжада, эл өткөн согуш жылдарында кандай чыдамдуулук жана күжүрмөндүк көрсөтүп жашап келген болсо, андан кийинки жылдардагы айтылган кыйынчылыктарга да чыдап, ошол согуш мезгилиндегидей эле каармандык көрсөтүп жашады. Согуштан кийинки мезгил ичинде мурдагы совет эли кандай көйгөйдү баштан кечирди? Бул жөнүндө кыскача буларга токтолууга туура келет.

Экинчи дүйнөлүк согуш мурдагы совет элинде жыйырма жети миллион адамдын өмүрүн алган менен (бул али болжолдуу сан эсеби-Б.Б.) жер үстүндө анын коркунучу дагы эле сакталып кала берди. Жер шарындагы капиталисттик мамлекеттер социалисттик өнүгүү багытын тандаган өлкөлөргө каршы 1949-жылы атайын НАТО согуштук блогун түзүштү. Ал эми социалисттик мамлекеттер болсо буга жооп иретинде 1955-жылы Варшава келишимине кол коюушуп, социалисттик өлкөлөрдүн согуштук союзун түзүштү. Муну айтып жатканыбыздын башкы себеби, жер шары кайнаса каны кошулбаган эки лагерге бөлүнүп, дагы эле болсо жалпы адамзат башында согуш коркунучу мурункудай эле эң негизги көйгөй бойдон кала бергендиги дайын болду. Ошондогу Совет эли дагы эле согуш деген коркунучтан биротоло кол үзүп кете албады. Жеңген элдин духу сакталган менен бизде согуш алааматы дагы эле ойлонтуп, ошого жараша камылга көрүү, атайын курал-жарак чыгаруу зарылчылыгы кайра күчөдү. Ошондон улам эки антоганисттик таптардын ортосунда согуштук атаандаштык, жарыша куралдануу зарылчылыгы күч алды. Демек, бул мезгилдеги совет өлкөсү согуш коркунучунан толук бойдон кол үзүп кете алган жок. Кечээ союз тарап, совет мамлекети өз жашоосун токтотконго чейин эле бул согуштук аракет ачык жана жабык формада уланып, аталган эки лагердин ортосунда ядролук курал колдонуу коркунучу чоң көйгөй жаратуу менен бул мезгил ичинде жарыша куралдануу, болгондо да ядролук согуш коркунучу күч алып турду.

Экинчи чоң маселе- биздин өлкөдө илимий-техникалык прогрессдин кеңири кулач жайышы да атайын өзүнчө сөз кылууга татыйт. XX кылымдын 60-жылдарынын башында советтик космонавт Юрий Гагарин космоско бет алып, адам баласынын космосту багындыруу иш аракетинин мурдагы СССРдин аймагында ишке ашышы да чоң тема катары тарыхта калды. Демек, илим менен техниканын жетишкендиги өлкөнүн бардык тармагын өз кучагына алуу менен социалдык-экономикалык өсүү темпи да мурдагы жылдарга салыштырмалуу кыйла эле алдыга кетип, элдин күнүмдүк жашоо-турмушунда да көзгө көрүнөрлүк өзгөрүүлөрдүн орун алып жатышы да чындык болчу. Ошондой чоң-чоң өзгөрүүлөрдүн жемиши өлкөдө чоң иштердин алгачкы кадамдарынан көрүнүп, эмгектин өндүрүмдүүлүгү мурдагыга салыштырганда эки-үч эсеге өскөндүгү дайын болчу. Кол эмгеги атайын автоматташтырылган техника менен алмашты. Мунун баары мурдагы совет өлкөсүндөгү социалдык-экономикалык өзгөрүүлөрдүн натыйжасы катары көрүндү. Мындай өзгөрүүлөр жалаң эле эл чарбасында, саясий-социалдык жана экономикалык багытта жүрбөстөн ал маданий же рухий багытта да болгондугу, адабият

жана көркөм өнөрдүн башка түрлөрүндө да чоң өзгөрүүлөрдүн жүрүп жатышы өзүнчө сөзгө татыйт эле.

Үчүнчү чоң багыт-бул көркөм өнөр тармагында болуп жаткан жаңы көрүнүштөр. Бул жөнүндө сөз болгондо адамдардын рухий маданияты, көркөм адабият маселелери орчундуу орунду ээлейт. Мурдагы совет өлкөсүндө болуп жаткан зор өзгөрүүлөрдүн таасири элдин ички маданиятына, рухий дүйнөсүнө да өз таасирин тийгизди. XX кылымдын 60-70-жылдары совет адабиятында көптөгөн өзгөрүүлөрдүн мезгили болду. Коомдо кандай өзгөрүүлөр орун алып жаткан болсо, адабият менен көркөм өнөр тармактарында да ошондой эле өзгөрүүлөр башталып, алар адамдардын ички жан дүйнөсүндө болуп жаткан рухий өзгөрүүлөрдүн ачыктан ачык далили катары көрүндү. Кыргыз поэзиясында ошондой жаңыча ой-пикирлерди жаратып, өз чыгармалары менен жаңычыл позицияны камсыз кылып, ал чыгармалар эл арасында ар түрдүү кабылданып жаткан акындардын ичинде ошол убакта **С.Эралиев** менен **Р.Рыскуловдун** аты өзгөчөлөнүп турган. Акын Р.Рыскуловдун калеминен жаралган айтылуу **“Кыздар”** деген ыры учурунда көптөгөн ой-пикирлерди жаратып, кийин жалпы улуттук поэзиянын мазмундук жана формалык жактан жаңыланышы жөнүндөгү республикалык деңгээлдеги адабий талкуулардын жана **“Акындарга үч суроо”** деген аталыштагы анкеталык суроо-жооптордун болушуна өбөлгө болуп бергенин айтууга туура келет. Мындан кыргыз поэзиясында ошол 60-жылдардагы болуп жаткан жаңылануулар (мазмундук жана формалык жактан) кандай нукта жаралып, анын андан ары кулач жайышынын негизги багыттары аныкталмак. Натыйжада, улуттук поэзияда эркин ыр формасы менен ак ырдын пайда болушу, анын мийзам ченемдери акырындык менен түшүндүрүлө баштаган. Улуу муун өкүлдөрү менен соңку жаш калемгерлердин ортосунда болуп өткөн адабий-чыгармачылык талаш-тартыштар айтылып-айтылбай, ачыкка чыгалбай жаткан ойлордун ортого салынышына чоң өбөлгө болуп берген. Жыйынтыгында, кыргыз поэзиясы жаңы мазмун жана форма жагынан өзүнчө чыгармачылык жолду жаратып, мунун башында жогоруда сөз болуп өткөн С.Эралиев жана Р.Рыскулов башында турган акындардын тобу турду. Бул акындардын чыгармачылыгында эң жаңы тематика катары ошол убакта **космос** темасы башкы орунга чыгып, акын С.Эралиевдин **“Жылдыздарга саякат”** жана Р.Рыскуловдун **“Космостук манифест”** поэмалары бул тематиканын улуттук поэзиядан орун-очок алышына негизги ролду ойноду. Мындай мазмундук жана формалык жактан болгон жаңылануулардын болушу бул биринчи кезекте ошол мезгилдеги советтик коомдо орун алып жаткан чоң өзгөрүүлөргө байланыштуу болду. Андай өзгөрүүлөр ошол коомдун өзүндө жүрбөсө адабият менен көркөм өнөрдө болмок эмес. Аны ал жогоруда аттары аталган акындар(С.Эралиев, Р.Рыскулов) учурунда жакшы түшүнүшкөн.

Маселенин жалпы мазмуну: Кыргыз поэзиясында сапаттык жандануунун болушу зарыл экенин баары билип, түшүнүшкөн менен аны иш жүзүндө кантип аткаруу керек экенин бардык эле акын-жазуучулар так биле беришкен эмес. Эң башында кыргыз поэзиясында жаңыланууну кандай, кайсыл багытта болорун иш жүзүндө көрсөтүү зарыл болду. Муну өзүнүн чыгармачылык изденүүлөрүнүн мисалында көрсөтүүнү туура көргөн акын **С.Эралиев** эң алгач 1959-жылы **“Ак Мөөр”** деген поэма жазып, ошондо азыркы муун жаштардын аң сезимине бул эчаккы эл оозунан түшпөй ырдалып келген Мөөр, Болот, Жантай “адабий үч бурчтугу”, алардын адамдык тагдырлары жөнүндө сөз болот[1.1991, 130-237]. Мындагы башкы өзгөчөлүк- акын С.Эралиев өзү поэманын кириш бөлүгүндө сөз кылгандай, баягы эле эл оозунан түшпөй ырдалып келаткан эски таржымал-баянды эле ошол калыбында кайталап айтып берүү анын милдетине кирбей тургандыгы, автор анда башка маселелерге орун бергендиги жана аны ал кандай ыкмада ишке ашыргандыгы биз үчүн алда канча маанилүү экендигин айтмакчыбыз. Бирок, кандай болгон учурда да чыгармада кыргыздын оозеки сөз өнөрү жана анын эзелтен бери эл арасында эчен электен өтүп келген эстетикалык сабактары, чыгармачылык таасири байкалбай койбойт. Мындан акын С.Эралиев ошол эски фольклордук сюжеттен кийинки

турмуш шартка жараша жаңыча чыгармачылык маани-мазмун жарата алгандыгы анын жаңычылдыгы десек болот. Аны менен автор ошол 60-жылдары эски адабий формаларга соңку жаңы турмуштук мазмун жаратууну айкалыштыра иштеп чыгуунун жандуу үлгүсүн жарата алды. “Албетте, жаңыны издөө керек, ансыз поэзияда өсүш болууга мүмкүн эмес. Бирок, жаңыны издөө экиленген форма түзүүчүлүккө, социалисттик поэзияга жат болгон “жаңы болумуштарга” сокурча жетеленбей, традиция менен жаңыны синтездештирип туура багытта жүргүзүлгөн учурда гана ийгиликке жетиши мүмкүн. Ал эми андай туура багыт мазмун менен форманын шайкеш келиши менен гана шарттала тургандыгы бизге баштатан белгилүү”[2.1970, 89]. Мына ушул айтылган башкы талаптар акын С.Эралиевдин аталган “Ак Мөөр” поэмасында ыктуу эске алынгандыгын көз жаздымга калтыруу мүмкүн эмес. Адабий сынчынын койгон талаптарын акын С.Эралиев бул поэмасында ойдогудай аткарып, натыйжада “Ак Мөөр” баягы эле биз оозеки угуп, кулак курчу канган элдик дастанбы же ал азыркы окурмандардын адабий -эстетикалык муктаждыктарына негизделген жаңы поэмабы?- деген негизги суроого жооптун берилиши кимди болсо да кайдыгер калтырбайт. Демек, поэманын жаңычылдыгына учурунда кыргыз адабий сынында тийиштүү маани берилгендиги да чын[3.1990,] Ал эми бул чыгармадан кийин акын уйкашсыз саптардан турган өзүнүн “**Жылдыздарга саякат**” деген поэмасын жазып, жарыялады.[4.1991,] Бул жөнүндө кыргыз адабий сынында ар кыл пикирлер айтылып, анда: “Эралиевдин бул поэмасы кыргыз поэзиясында мурда жат көрүнүш болгон рифмасыз (уйкашсыз), ритмикасыз сөз тизмектери аркылуу жазылган. Ошол себептүү мунун кыргыз поэзиясындагы көрүнө калган жаңы көрүнүш экендигин танууга болбойт. Эми ар кандай жаңы нерсе көп сыноолордон өтүп анан өз ордун таба тургандыгы белгилүү. Бирок, мында муну- жаңы нерсе эч качан жоктон пайда болбостугун, ал дайым эскинин жакшы жактарын мезгилдин койгон талаптарына карата өркүндөткөндө гана жарала тургандыгын эстен чыгарбоого тийишпиз”[5.1970, 100]. Мындагы айтылган ой-пикир бир эле жалгыз ушул поэмага тийиштүү болуп айтылган десек анда биз чоң жаңылган болобуз. Анткени, акын С.Эралиевдин чыгармачылыгындагы эскиден жаңы жаратуу процесси ушул эле чыгармасынан жаңы жаралган экен деген түшүнүк болбош керек. Мындай чыгармачылык кубулуш автордун буга чейин алда канча мурун жаралган айтылуу “Ак Мөөрдөн” башталган десек туура болот. Мында да акын С.Эралиев эл оозунда мурдатан айтылып, ырдалып келген фольклордук таасирдеги белгилүү сюжеттин негизинде жаралган бул поэма да авторго өз мезгилинде зор аброй алып келген. Демек, жогоруда кылдат белгиленген эскиден жаңы ой, жаңы идея жараткан чыгармачылык изденүү процесси жалгыз эле автор С.Эралиевге жагымдуу чыгармачылык маанай жаратпастан, жалпы кыргыз поэзиясы үчүн да белгилүү деңгээлде жогорку оомат алып келгени да чын болчу. Албетте, улуттук поэзияда жогоруда айтылгандай, уйкашсыз ырлардын жаралып, ал коомдо түрдүү пикир жаратып турушу да ошол мезгилдин талабына ачык да, жабык да формада дал келип, натыйжада кыргыз поэзиясынын мазмундук жана формалык жактан жаңыланышына жана улуттук көркөм аң-сезимдин жаңы тепкичке көтөрүлүшүнө ыңгайлуу шарт түзүп берген. Мунун аркы түпкүлүгүндө улуттук оозеки чыгармачылыктын таасири турганын айтпай кетүүгө болбойт.

Кыргыз поэзиясында XX кылымдын 60-жылдарынан кийин өзүнчө чыгармачылык чыйыр түптөп, ал жалгыз гана ошол калемгерге таандык эн белги болуп көрүнүп, ошонусу менен калың окурмандын оюнда, элестүү эсинде калган акын бул – **Байдылда Сарногоев** болду. Ошол мезгил улуттук поэзияда бир топ өзгөрүүлөр, жаңылануу процесси өкүм сүрүп жаткан убак эле. Жогоруда сөз болгондой, кыргыз поэзиясынын мазмундук жана формалык жаңылануунун башатында да Байдылда акын турду. Анын чыгармачылык чабыты алгач адабий сында ар түрдүү пикирлерди пайда кылып, аны жактап, оң баасын бергендер менен бирге аны келечеги жок, акырындык менен чыгармачылык аренадан өзүн жок кылууга багыт алган, “фольклорчу” акын катары мүнөздөгөн “көзү ачык”, “олуя чалыш” адабиятчы-сынчылар да арабызда жашады. Анын чыгармаларындагы башкы

белги, башкы өзгөчөлүк кайсыл жагында жана биз, калың окурман журту кайсыл жагына өзгөчө көңүл буруш керек экенин учурунда белгилүү адабий сынчы, маркум К.Даутов мындайча көрсөтүп айтканы бар: “Б.Сарногоевдин поэзиясы өзүнчө көрүнүш болгону менен өзүнчө обочолонуп түшүндүрүлбөйт жана кыргыз поэзиясында табигый түрдө эркин өздөштүрүлүп жаткан айрым бир өзгөчө сапаттык жаңы белгилерди Б.Сарногоевдин гана мисалында жакшы көрсөтүүгө болот. Конкреттүү айтсак, фольклор менен ырчылар поэзиянын нускалуу салттарын профессионал поэзия менен орус жана дүйнөлүк адабият менен синтездеп чыгуудан келип өзүнчө Сарногоевдин поэзиясы – поэзиянын салттарына кыябын келтирип жалгаштырып, анын жаралышы; адабиятка чоңбу, чаканбы өз мектебин, менчик салтын түзүү деген эмне экени; акынга акындык тагдыр күтүү кай себептен керектиги жана ал жазуучулук өнөрдө неликтен башкы маселе экендиги; чындыкты өзүнчө ачкан, өзүнүн личностту, биографиясы, тагдыры чыгармаларында катышып ыр саптарынын арасынан башбагып көрүнүп турган оригиналдуу акын менен бирөөлөрдүн китебинен китеп, ырынан ыр жазган, жекече жүзү, өз сөзү поэтикалык саптарына түшпөгөн, сабаттуу жазмакер акындын айырмасын көрүү; көркөм сөз өнөрүнүн бийик үлгүсү – классикалык жөнөкөйлүккө жетишүү деген эмне экени; кайталангыс улуттук колоритке ээ болчу; мурда эч качан жана эч бир акындын чыгармачылыгында бул даражага жетип көрүнбөгөн күчтүү юморду жаратуу; нукура жандуу элдик тилдин стихиясына кире билүү; көркөм песня жанрына өмүр берүү өзгөчөлүгү сыяктуу саптар акындын поэзиясында үлгү катары койорлук даражага көтөрүлгөн”[6. 1997,9-10] чыгармачыл көркөм дүйнө экендигин ал мурда эле айтып көрсөткөн. Акындын ошол 60-жылдардан башталган анын жеке өзүнө таандык чыгармачылык жаңылануулары улуттук адабиятка зор жандануу жаратып, акын ачкан поэтикалык дүйнө өзүнүн рухий сабагын жалпы окурмандарга, калемгерлерге тийгизди десек болот. Акын Б.Сарногоевдин ошол мезгил ичинде жараткан поэтикалык жыйнактары (“Тоолор жана тоолуктар”, “Ак калпак”, “Үзүлбөгөн үмүттөр”, “Сүйлөшүү” ж.б.) аны нукура атуул акын экенин айгинеледи. Ал убакта акын атпайдын баары алдыга умтулуп, жаңыча жазып, жаңыча жашайбыз деп жаткан чакта жаш акын Б.Сарногоев баягыдай эле, т.а. эскиче эле ыр жазып, элдей эле эмгектенди. Бирок, ошол “жаңыны жаратып жатабыз, жаңыча ойлонуп, жаңыча жашайбыз” деп ураан чакырып, адабиятка реформа киргизип баштаган калемгерлерге акын Б.Сарногоев:

Карыларды халтуршик деп бүтүрдүн,

Ошол ырың өзүң болбо түшүнгүн.

Мен да сенин мээге жукпас, жүүнү бош

Бука сийдик ырларыңа түкүрдүм- деп жооп берген жайы бар. Көрсө, адабият менен көркөм өнөр тармагында жаңыны жаратуу сөзсүз эле мурунку эскини түп орду менен талкалап, жок кылуу менен жаралбайт экен. Ар кандай жаңы нерсени жаратуу үчүн мурдагы эскинин жугу, түпкү өзөгү негиз катары алынып, ошого улай түзүлгөн шарт-жагдайга жараша жаңынын жер пайы түптөлөрүн андагы акын жана алабарман атка минер активдерден тартып калем кармап, кагаз тиктеген акын-жазуучу же илимдин изине түшкөн окумуштуу да жете түшүнө берген эмес. Эмне үчүн дегенде, алар жаңы нерсе өзүнчө, эч нерсе менен байланышы жок, тоголок формада “топ” этип асмандан түшчүдөй элестетишти. Атактуу акын А.Осмоновдун кыргыз поэзиясындагы 1950-жылдардагы новаторлук изденүүлөрүн да ал убакта жете түшүнбөй, кийин бара-бара убакыт өткөн соң гана анын айтылуу “Махабаты” улуттук адабиятта кыска саптарга узун же улуу ойлорду батыруунун жол-жобосун иштеп чыккан акын ушул Алыкул экенин билишип, ал чын эле жаңычыл акын, кыргыз поэзиясына форма жана мазмундук жактан жаңылык алып келген акын катары мактап жатып калдык. Дал ушул устаты Алыкулдун жолун улай Байдылда Сарногоев да 1960-жылдары кыргыз поэзиясында өзүнчө жолду тандап, жөнөкөй эле тил менен жогоруда айтылгандай чоң маани-мазмун жаратып, аны баарына түшүнүктүү

ыкмада айтып берген акын ушул Байдыке болду. Акын мындай жолду же ыкманы кайдан алды?-деген мийзам ченемдүү суроо жаралат. Буга акын өзү мындайча жооп берип, анын чыгармачылыгынын өзөгүн кандай уютку, кандай көрөңгө түзөрүн мындай төрт сап менен түшүндүрөт:

Көк – Арык менин мектебим,

Көп акын болуп кетпедим.

Ойнотуп кызыл тилимди,

Осмонкулга жетпедим.

Демек, акындын чыгармачылык өзгөчөлүгү тийиштүү адабияттарда айтылып, улам кайталанып келаткан баа-аныктамалардын өзөгү да ушул төрт сапка байланган. Болбосо, өзү айткандай келечекте “кызыл тилин ойноткон Осмонкул болсом” деген өспүрүм кийин профессионал поэзиянын белдүү өкүлү болуп чыга келди. Кантип? Бул эмне кокустукпу же баш айланткан жаңылыштыкпы? Бул акын Б.Сарногоевдин бала күндөгү аруу тилеги, акындык ойдун алгачкы өнүмү ушул опол тоо акын Осмонкулдун төкмөлүк талантына таасирленип, анын орошон өнөрүнө арбалып жүргөн мезгили. Ырас, эгер Байдыке ошол бойдон айылдан чыкпай, өлбөгөн тириликтин айынан үйгө ыктай өмүр кечирип, өзү айткандай Осмонкул болом менен ооз көптүрүп жүрө берсе көптүн арасында, көчтүн карасында күн өткөрүп жашай бермек, катардагы айыл ырчысы, аш менен тойдун жарчысы болмок. Кан күйгөн согуш бүткөн соң, Байдыке бир тууган эжесинин жардамы менен борборго келип, мындагы жазма поэзиянын алптары болушкан атактуу Аалы, Алыкул, Мидин, Райкан сыяктуу агаларынын адабий таасири менен профессионалдык адабиятка аралашып, андан ары дүйнөлүк классикадан даам татууга табият-тагдыр өзү түрткү берди. Демек, анын жан-дүйнөсүндө бир эле мезгилде Осмонкулдук орошон төкмөлүк өнөрдүн көрөңгөсү көбүрүп турса, ошол эле учурда Аалы, Алыкулдар таткан дүйнөлүк жазма поэзиянын соңку күчтүү таасири аны алга жетелеп, улам асманга учууга канат байлады. Анан калса:

Улантып калган өмүрүн

Ырлары гүлүн ачкан кез.

Баласыз, жарсыз болсо да,

Бактысын элден тапкан кез.

Унутпай менден салам айт

Устатым эле ачкан көз- деп акындын мөлү Алыкулду, Аалыны устат тутуп жашап, Райкан менен Мидин болсо өзү айткандай ар тараптуу, күндөлүк “машыктыруучуга” айланып, алардын “түп кешигин” түгөтүп жүрүп, элге “таланттын аркасы менен Таластан келген тайсары” аталып калган болчу. “Тээ түп тегинен келсек, Байдылда Сарногоевди табийгат-тагдыр Эсенаман, Чонду, Эшмамбет, Жеңижок баш болгон “чоң суулар Аккан арыктан агызыптыр”. Ал ошондой таланттардын тандамал уругу бузулбай өнүп, чатырап оожалып кетүүгө бар шарты жарашкан кереметтүү Таластын сынаакы кыртышына түшүптүр. Бактысы экен, биринчи шарт аны эне сүтүнө кошо ыр менен оозандырды. Көзү жарык дүйнөнү карап, кулагы ачылаары менен улуулардын ыр күүлөрүн укту. Ошолордун ыр, күүлөрү тараган абадан дем алып, ошолордун ыргак-шаңын угуу, туюу сезимдеринде кайрып, жаңырыктатып жатты. Аларга кошумча: “Энеси эл жомогун удаа-удаа, куйчу эле күндүр-түндүр кулагына”. Анан мектепке каттап калганда “эрте-кеч санаасынан чыкпай окуган китептери “Эр Төштүк” менен “Кедейкан” болот (“Адабий кызык китептер, аз эле анда саны абдан”). Ошентип, “Элдик жомоктон наар алып”, жатып-туруп тиленип “кудайым акын кылгын деп, жок экенин сезбей жалынып” ырга ышкын артат”[7.1997,11] деген ойлордун башаты да дал ушул адамдык-турмуштук жана чыгармачылык жагдайлар менен чырмалыша

түшүндүрүлөт. Ошондон улам анын жазган же сулп-сулпу менен оозеки айтыла келген экспромт саптарынын жаралыш башаты да ошол жактан башталарын так ажыратып биле жүрүү да биздин негизги милдет. Болбосо, анын калеминен жаралган чыгармалар кайсыл темада, кандай чөйрөгө багышталып жазылбасын, алар ал окурмандарга мурдатан тааныш, өз адамындай же ошол жерлик эски тургундай тез аралашып, бат эле алар менен тил табыша ымалалаш болуп кетет. Мунун башкы себеби, акын кыргыз турмушун ийне-жибине чейин жакшы билери, кыргыз адамы эле эмес анын ар бир жаныбарына чейин кылдат таанып-билип, алардын өзүнө таандык табигый мүнөзүнө чейин мыкты өздөштүргөнүн көрөбүз. Акындын “Карыган уй” деген ырына көңүл бөлсөк:

Кайран уй кандай эле баралында,
Карылык, кайгысы жок кабагында.
Маңкайып басып жүрсө жарашчу эле
Өзөндүн өлөң чөптүү аралында.

Уй эмес соолбогон булак эле,
Көздөрү көргөн жандын кумар эле,
Саагын деп убагында үйгө келип,
Желини жерди чийип турар эле.

Сүт, майга чара толуп, чака толуп,
Жеңекем сааганына курсант болуп.
Салдырган алтын тишин жаркылдатып,

Жечү эле каймагынан күлүп коюп -деп сүттүү уйдун жаш кезин, чара-чара май, сүт берген жылдарын эстеп, ал өзү да ал кезде кайгы-капаны билбей, өмүрүнүн гүлдөгөн дооруна ыраазы болуп жүрө бергенин айтып, анан барып анын карыган мезгилин, май,сүт эмес өзү каруу-күчтөн кетип, тиши түшүп, жеген чөбүнүн жарымы шекелге чыгып, карылык келген кезин акын мындайча сүрөттөйт:

Ээси жок мурункудай көңүл бөлгөн,
Бир жолку окуясын өзүм көргөм.
Жеңекем таяк менен тарсылдатты,
Байпагын жалмаласа жайган жерден.

Уй качып кыйралаңдап дубалга ыктап,
Эти ооруп көргөн кордук көөдөн кыстап,
Титиреп тилин жанып, кирпич кагып,
Ыйлады музоосунун мурдун жыттап.

Бала го эң кымбаты өмүрдөгү,

Жыттаса ооруган жер жеңилдеди.
Жаш кезде берген майы, берген сүтү,
Ээсине бир тыйынча көрүнбөдү.

Ошондо ойго кеттим кайта-кайта,
Айбан да... адам эмес, айла канча....

Тиш врач сообуна калмак экен,
Жеңеге салган тишти уйга салса.[8.1997,124-125]

Мында уйдун карыган кези көз алдыга тартылып, тиш салган чөпкө өтпөй, келин уйду мурунку ээсиндей карамак тургай, анын жасаган бир ишине кандай кордук көрсөтүп, кандай мамиле кылганын автор элдик жатык тил менен түшүндүрөт. Чыгармада уй канчалык жаш ээсинен кордук көрүп, жеген таяк сай-сөөгүн сыздатып оорутса да музоосунун мурдун жыттап, эмелеки алган оор жаза жеңилдегенсип калганын, реалдуу турмушта да улам карыган сайын карууң кетип, тиш жок, жеген тамак жакшы синбей, арыктап барып катардан калган кайран ата-эненин элеси, жаш кезинде уул-кызы аларды элес албай, ашыкбаш буюмдай көрүп мамиле кылган учурларын кадимки эле биз саап, айран, сүтүн, майын жеп, карыган кезде карабай, карылар үйүнө алып барып салган бүгүнкү жаштардын кыял-жоругу ачылып берилет. Кыргыз турмушунда саан уй кандай мааниге ээ болсо, жаш кездеги ата-эненин бала үчүн көргөн камкордугу, тарткан азап-мээнетти ушул чыгармада таасын ачылып берилген. Эне менен баланын турмуштагы табигый мамилеси, бири-бирине болгон мээрими уй менен анын жаш музоосу аркылуу ушунчалык элестүү сүрөттөлөт. Ойду бере билүүнүн жолдорун ыктуу таап, аны ар бир кыргыз баласы жакындан таанып, жакшы түшүнгөндөй абалда сүрөттөө акын Б.Сарногоевдин калемине таандык бирден-бир эн белги десек болот.

Акындын адабий мурасынын арасында ар убак кыргыз калкын ойго салып, андагы айтылган оң-терс жактарыбыз азыр саны жагынан арбыбаса эзели кемибеген доордо жашап жатабыз. Албетте, жогоруда айтылып өткөндөй, акын кадимки ак таңдай акындардай терме жанрын жаңы тепкичке көтөрдү деп айтышка анын биздин колдо турган “Аялдар жөнүндө”, “Эркектер жөнүндө” деген термелери ырастайт. Өзүнүн аталыштары эле айтып тургандай бул темалар түбөлүктүү мүнөзгө айланып, азыркы кыргыз коомун өз кучагына алган мезгили. Өткөн социализм мезгилинде биздин коомдун аял-эркегин ошол саясий көз караш менен сындап, ошол түшүнүк менен сыйлап, баалап келдик. Мына ушул термелеринен акындын “Аялдар жөнүндө” айткандарына назар салсак, анда автор аялдар маселесине мындайча токтолот:

Тең болуп бизге жаралган

Термемдин башы аялдан.

Баш кошуп бирге келатат

Байыркы атам замандан.[9.1997,150]

Терменин башында акын аял затынын биздин турмуштан алган ордуна, алардын өткөн тарыхына бир аз токтолот. Өткөн эриксиз замандарда аялга жасалган мамиленин кандай болгонун эскерип, эмики заман анын карама-каршы абалда экенин айтат. Ошол куураган заман тушунда аялды адам ордуна көрбөй, мал сыяктуу сатылып жүргөн доорлордо да алар эркектер менен бирге жашап, турмуштун ысык-суугун бирге таткан ушул аялдар экенин эскерет. Ошондой болсо да, ак элечек аялзатынын соңку жыргалдуу жашоосу

менен анын адамды ойлонтуп, эл арасында, коомчулукта жосунсуз жоруктары жөнүндө акын арбыныраак сөз кылат. Анткени, канчалык заман оңолуп, баягы баштан арылбаган азап-кайгы жоголуп, аялдын адамдык укуктары атайын мийзам чегинде корголуп, аял-эркек укугу теңелген заманда аялдардын да аша чаап кеткен жерлерин акын Б.Сарногоев адатынча жумшак юмор менен аста жылдыра айтып, андан кыргыз коому кандай пайда, кандай зыян таап жаткандыгын көзгө сая көрсөтөт. Албетте, алган пайдасына караганда тарткан зыяныбыз арбын экенин акын ашкерелеп берет. Кандай десек да, соңку жашоо-турмуштун оң-терс жактары адамдарга, кыргыз коомуна, анын ичинде аял-эркекке бирдей тийип, эзелтен элибиз карманып келген каада-салтыбыз, үрп-адатыбыз өзгөрүп, адамдын ыйманы кеткен заманга жеттик. Андайда ак элечек аялзаты ар дайым жакшылыкка данакер, эркекти, жалпы коомду оң жолго баштаган адамдар ушул аялдардан чыккан. Ошол нарктуу насилибиз, уяттуу урмат-сыйыбыз соңку убактарда бузулуп, ар кимди туурап, ички жан-дүйнөбүз жабыркап, ыйманыбыз мокоп баратканы бул эч кимге жашыруун болбой калды. Акын Б.Сарногоевдин “Аялдар жөнүндө” термеси мына ушул маселелерге арналып, салттуу терме жанрынын дагы эле жандуу жашап жатканын далилдейт.

Ал эми аялдар менен тең катар өмүр кечирип, өөдөдө өбөк, ылдыйда жөлөк болуп эриш-арка жашап келаткан биздин “Эркектер жөнүндө” да акын айтпай коймок эмес. Чамгарак ээси катары коомдо эркектин орду чоң экенин баарыбыз билебиз. Акын Байдылда Сарногоев да эл тарыхында эркектин ролун өзгөчө жогору коюп, кадимки эпостук каармандардан тарта кечээ эле эл ичинде жашап өтүшкөн аталардын орду, коомдогу кылган кызматын эске алып, өзүнчө сый-урмат менен сүрөттөйт:

Кубарган чөлдү жашартып

Гүлдөткөн мекен жергени,

Көп балдардын атасы,

Көп үйлөрдүн ээлери,

Кыз-келиндин кыялы,

Энелердин эрмеги,

Эшиткиле туугандар

Эркектен баштайм термени[10.1997,167] -деп, анын эл ичинде, жалпы кыргыз коомундагы ээлеген ордун айтып, сөздү алыстан айлантып баштайт да, илгерки өткөн заманга токтолбой эле кийинки биздин күндөрдө болуп жаткан турмуштук көрүнүштөрдү биздин эркектердин мисалында айтып берүүгө өтөт:

Элүү жыл мурун болгонун

Эскерип сөздү чойбоюн.

Кыйла эркектер өтүптүр

Кызыл камчы, тоң моюн.

Азыр биз жаңы элденбиз

Ал кезге жарчы болбоюн.[11.1997.167-168]

Ооба, акын өзү баяндап айткандай эркектердин өткөн тарых, баскан жолуна кеңири токтолуп олтурбай соңку биздин заманда эркектер кандай абалга жетти, алардын азыркы адамдарды ойлонтуп, ой-пикир бөлүшүүгө түрткөн жагы кайсыл болуп калды мына ушул маселелер авторду түйшөлтөт. “Биз Манастын урпагыбыз” деп төш какканыбыз менен

азыркы кыргыз адамдарынын (эркектеринин) аң-сезими, дүйнө таанымы, ички ыйманы такыр башка деңгээлге жетип, башка жолго багыт алып баратканын баяндайт. Анын айтуусунда азыркы эркектердин арасында ар кандай сапаттагы адамдар жашап жатат. Алар: араккеч, уятсыз, зөөкүр, ачык ооз, сараң,бузуку, жердешчил, кытмыр,картбойдок, залым, дүйнөкор, жанбакты, кызганчак, каңгыбаш,жегич, кошоматчы, арызчыл,көпкөнбай,ыймансыз, жашбойдок, эркебек, селсаяк, адепсиз сыяктуу эркекбиз деген жандардын ар түрдүү терс жактарын элдик эреже-тартиптин чегинде таразалап, аларды эл ичинен тазалап, туура жолго түшүүсүнө дайыма кам көрөт. Байыркы кыргыз элинин баалуу сапаттарын баалап, аларды кастарлап өнүктүрүүгө көп күч жумшайт. Эл ичиндеги жогоркудай тескери мүнөздөгү адамдардын күндөлүк жашоо-турмушу ар тараптан талданып, алардын айыбы, башкалардан өзгөчөлөнгөн терс сапаттары эмне үчүн көпчүлүккө жакпайт?-деген суроого ошол эле эл турмушунан, өткөн тарых-таржымалынан алып ынанымдуу жооп берет. Акындын ал жооптору өзүнүн жөнөкөйлүгү, ынанымдуулугу, таасирдүүлүгү менен көпчүлүктүн эсинде сакталат жана “Байдыкем айткандай”, “Байдыкем жазгандай” деп эл оозунда жандуу сөзгө айланып айтылып калгандыгы менен өзгөчөлөнөт. Болбосо, жакшы жүрүм-турумдун жол-жобосу канча жолу айтылып, канча жолу андай адамдарга эскертилбеди дейсиз. Бирок, алардын жандуу таасири акын Б.Сарногоевдин сарысеп саптарынын күчүнө эч убакта тең келбейт. Анткени, Байдыкенин тили нукура элдик тилдин нугунда айтылып, кагазга түшкөндө да дал ошол сапат белгисинен ажырабай жазылгандыктан анын чыгармаларын акыл-эстүү адам эмес , өзү айткандай кыргыздын төрт түлүк малы да жаземдебей түшүнөт жана ага кадимкидей таасирленет. Ал эми биздин коомдо болуп жаткан турмуштук көрүнүштөр бир жагынан оңолуу жолуна түшүп баратат десениз, бир жагынан таптакыр жаңысы пайда болуп, аларга азыркы кыргыз баласы баш-оту менен сайылып , анын торуна чырмалып, андан чыгалбоочудай абалга келип калганын көрүп туруп зээниң кейийт, көңүлүн кирдейт. Акын Б.Сарногоев элибиздин ошондой абалдан эртерээк чыгып, өнүккөн, алдыңкы катардагы өлкөлөрдөн болсо экен деген аруу тилек менен жашады жана чыгармаларында да ошого аракет жасады.

Жыйынтыктап айтканда, XX кылымдын 60-70-жылдарындагы кыргыз адабияты, анын ичинде улуттук поэзияда болуп өткөн чыгармачылык кубулуштар , айрыкча ошол убактарда кызуу талкууларды жаратып, түрдүү көз караштарга кириптер кылган фольклор жана жазма адабияттын карым-катышы биздин адабият таануу жана сыныбызда көп айтылган маселелерден болуп келди. Мына ушул адабий-көркөм кубулушту атайын жандуу мисалдар менен айтып түшүндүрүүдө биздин кыргыз акындарынын арасында саналуу гана авторлор бар экенин эске алганда ал атайын өзүнчө түшүндүрүлүп, талдануучу иш экени билинди. Бул 1-макалада ошол көйгөйлөрдүн айрымдары гана кыргыз акындары С.Эралиев менен Б.Сарногоевдердин чыгармаларынын мисалында сөзгө алынды. Мындан кыргыздын элдик оозеки чыгармачылыгы качан болбосун өзүнүн оң таасирин биздин жазма адабиятыбызга тийгизип, андан Аалы, Алыкул, Сүйүнбай, Байдылда деген зор таланттар үлгү алышып, натыйжада улуттук поэзиянын алдыга өнүккөн учурун жаратышты. Ал мезгилдеги кыргыз поэзиясында “фольклордун келечеги жок, ага ашыкча үмүт арткан акындар да жакында адабият айдынынан биротоло жок болот” дегендей озунуп айтышкан айрым адабий сынчылардын ойлорун иш жүзүндө, адабий чыгармачылыкта жокко чыгарып, тескерисинче, кыргыз эл оозеки чыгармачылыгы чети оюлбаган рухий кенч экенин бул акындар соңку жаңы жазган чыгармалары менен ар тараптуу далилдешти. Демек, кыргыз эли жана анын кылымдардан бери жашап келе жаткан тили барында кыргыз оозеки адабияты жок болбой тургандыгы эч кимди күмөн санатпайт.Буга азыркы адабият ишмерлеринин жандуу чыгармачылыгы да мисал боло алат .(Уландысы бар)

Колдонулган адабияттар:

1. Эралиев. С. Ак Мөөр. Поэма. Китепте: Эралиев.С. Тандалган чыгармалар. 1-китеп. Фрунзе. 1991-ж. 130-237-беттер.
2. Артыкбаев. К. Акын С.Эралиевдин чыгармачылыгы жөнүндө. Фрунзе. “Кыргызстан”, 1970-ж. 89-бет.
3. Укаев.К. Ак Мөөрдүн арманы. Китепте: Кыргыз адабияты: ой жүгүртүүлөр, талдоолор. Фрунзе, “Адабият”, 1990-ж.?
4. Эралиев.С. Жылдыздарга саякат. Поэма. Китепте: Эралиев. С. Тандалган чыгармалар. 1-китеп. Фрунзе. 1991-ж. 244-262-беттер.
5. Артыкбаев. К. Акын С.Эралиевдин чыгармачылыгы жөнүндө. Фрунзе. “Кыргызстан”, 1970-ж. 100-бет.
6. Даутов. К. Акындын акындыгы. Китепте: Сарногоев. Б. Тандалган чыгармалар. Бишкек. 1997-ж. 9-бет.
7. Даутов.К. Жогорку аталган макаласынан. 11-бет.
8. Сарногоев.Б. Карыган уй. Китепте: Сарногоев. Б. Тандалган чыгармалар. Бишкек.1997-ж. 124-125-беттер.
9. Сарногоев.Б. Аялдар жөнүндө терме. Китепте: Сарногоев.Б. Тандалган чыгармалар. Бишкек. 1997-ж. 150-бет.
10. Сарногоев.Б. Эркектер жөнүндө терме. Китепте: Сарногоев.Б. Тандалган чыгармалар. Бишкек. 1997-ж. 167-бет.
11. Ошондо. 167-168-беттер.

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН АГРО АЗЫК-ТҮЛҮК КОМПЛЕКСИНИН
ИННОВАЦИЯЛЫК САЯСАТЫН КАЛЫПТЫНДЫРУУ**

Ордобаев Амантур Нурланович, Деркенбаева Салтанат Советбековна

К.И. Скрябин атындагы Кыргыз улуттук агрардык университети

Аннотация: Макалада Кыргыз Республикасынын агроазык-түлүк комплексинде инновациялык саясатты түзүүнүн негизги аспектилері талкууланат. Өзгөчө көңүл агрардык сектордун учурдагы абалын талдоого жана инновацияларды киргизүүгө тоскоол болгон негизги көйгөйлөрдү аныктоого бурулууда. Инновациялык активдүүлүктү стимулдаштыруунун мүмкүн болгон механизмдери, анын ичинде мамлекеттик колдоо, инвестициялык программалар жана илимий мекемелер менен өнөктөштүк талкууланат. Агроазык-түлүк комплексинин атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн жогорулатууга, азык-түлүк коопсуздугун камсыздоого жана айыл аймактарын туруктуу өнүктүрүүгө багытталган инновациялык өнүктүрүү стратегиясын иштеп чыгуу жана ишке ашыруу боюнча практикалык сунуштар сунушталат.

Өзөктүү сөздөр: агроазык-түлүк комплекси, инновациялык саясат, туруктуу өнүгүү, айыл чарба, Кыргыз Республикасы, инновациялар, технологиялар трансфери, айыл чарба кластерлери, так чарба, атаандаштык.

**ФОРМИРОВАНИЕ ИННОВАЦИОННОЙ ПОЛИТИКИ
АГРОПРОДОВОЛЬСТВЕННОГО КОМПЛЕКСА КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКИ**

Ордобаев Амантур Нурланович, Деркенбаева Салтанат Советбековна

Кыргызский национальный аграрный университет им. К.И. Скрябина

Аннотация. В статье рассматриваются ключевые аспекты формирования инновационной политики агропродовольственного комплекса Кыргызской Республики. Особое внимание уделено анализу текущего состояния сельскохозяйственного сектора и выявлению основных проблем, препятствующих внедрению инноваций. Обсуждаются возможные механизмы стимулирования инновационной активности, включая государственную поддержку, инвестиционные программы и партнерства с научными учреждениями. Предлагаются практические рекомендации по разработке и реализации стратегии инновационного развития, направленной на повышение конкурентоспособности агропродовольственного комплекса, обеспечение продовольственной безопасности и устойчивого развития сельских территорий.

Ключевые слова: агропродовольственный комплекс, инновационная политика, устойчивое развитие, сельское хозяйство, Кыргызская Республика, инновации, трансфер технологий, агрокластеры, точное земледелие, конкурентоспособность.

FORMATION OF INNOVATION POLICY OF AGRO-FOOD COMPLEX OF THE KYRGYZ REPUBLIC

Ordobaev Amantur Nurlanovich, Derkenbaeva Saltanat Sovetbekovna

Kyrgyz National Agrarian University named after K.I. Skryabin

Abstract: *The article considers the key aspects of formation of innovation policy of the agro-food complex of the Kyrgyz Republic. Particular attention is paid to the analysis of the current state of the agricultural sector and identification of the main problems that hinder the introduction of innovations. Possible mechanisms to stimulate innovation activity, including state support, investment programs and partnerships with scientific institutions are discussed. Practical recommendations for the development and implementation of innovative development strategy aimed at improving the competitiveness of the agro-food complex, ensuring food security and sustainable development of rural areas are offered.*

Keywords: *agro-food complex, innovation policy, sustainable development, agriculture, Kyrgyz Republic, innovation, technology transfer, agro-clusters, precision agriculture, competitiveness.*

Введение. Агропродовольственный комплекс (АПК) играет ключевую роль в экономике Кыргызской Республики, обеспечивая занятость значительной части населения, особенно в сельской местности, и внося существенный вклад в национальный ВВП. Однако, несмотря на его значимость, сектор сталкивается с рядом вызовов, включая низкую производительность, устаревшие технологии и ограниченный доступ к финансированию. Эти проблемы снижают конкурентоспособность продукции на внутреннем и международном рынках, а также препятствуют устойчивому развитию сельских территорий.

В условиях глобализации и усиления климатических изменений инновации становятся основным драйвером трансформации агропродовольственного комплекса. Эффективная инновационная политика позволяет не только повысить производительность и качество продукции, но и сократить экологические риски, а также улучшить благосостояние сельского населения.

Инновационная политика играет ключевую роль в модернизации агропродовольственного комплекса, повышении его конкурентоспособности и устойчивости. Кыргызская Республика, обладая значительным сельскохозяйственным потенциалом, сталкивается с рядом вызовов: низкий уровень внедрения технологий, ограниченные инвестиции и отсутствие координации между государственным и частным секторами. Настоящее исследование направлено на анализ факторов, влияющих на инновационное развитие агропродовольственного комплекса страны, и разработку рекомендаций по формированию эффективной государственной политики.

Кыргызская Республика обладает значительным потенциалом для внедрения инноваций в АПК, включая благоприятные природные условия, наличие трудовых ресурсов и растущий интерес к развитию зеленых технологий. Однако реализация этого потенциала требует системного подхода к формированию государственной

инновационной политики, направленной на создание условий для внедрения современных технологий, стимулирования научных исследований и привлечения инвестиций.

Настоящее исследование направлено на анализ текущего состояния агропродовольственного комплекса Кыргызской Республики, выявление ключевых проблем, сдерживающих инновационное развитие, и разработку рекомендаций по формированию инновационной политики. Исследование основывается на применении системного анализа, изучении международного опыта и оценке практик, уже используемых в других странах.

Таким образом, статья ставит целью обосновать необходимость трансформации подходов к управлению агропродовольственным комплексом и предложить конкретные шаги по формированию инновационной политики, которая позволит обеспечить устойчивое развитие отрасли и повышение ее конкурентоспособности.

Методы исследования. Исследование основано на системном и сравнительном подходах. Анализ проведен на основе статистических данных Национального статистического комитета Кыргызской Республики за 2015–2023 годы, экспертных интервью с представителями сельскохозяйственного сектора, а также анализа международного опыта. Для оценки текущего состояния агропродовольственного комплекса использованы методы SWOT-анализа, а для разработки рекомендаций – методология бенчмаркинга.

Результаты исследования. В ходе исследования выявлено, что агропродовольственный комплекс Кыргызской Республики обладает значительным потенциалом для внедрения инноваций, однако сталкивается с рядом ограничений.

Анализ современного состояния сельского хозяйства показал, что:

- Доля сельского хозяйства в ВВП страны составляет около 15%, при этом более 60% населения занято в сельскохозяйственном секторе.
- Уровень применения инновационных технологий остается низким: только 8% сельхозпроизводителей используют системы капельного орошения, а механизация охватывает менее 25% хозяйств.
- Сельскохозяйственная продукция имеет низкую добавленную стоимость из-за отсутствия перерабатывающих мощностей и современных складских технологий.

Например, в Нарынской области более 70% фермеров продолжают использовать ручной труд и традиционные методы возделывания, что снижает урожайность зерновых культур до 2,5 т/га, в то время как в соседнем Казахстане, применяющем современные технологии, этот показатель достигает 4,5–5 т/га.

Исследование финансовых и институциональных барьеров выявило следующие проблемы:

- Инвестиции в АПК остаются низкими: государственные субсидии составляют менее 1% от общего бюджета страны, а объем кредитования сельхозпроизводителей в 2022 году не превышал 12 млрд сомов (около 140 млн долларов).
- Слабая координация между государственными структурами и частным сектором: отсутствует единый центр, отвечающий за трансфер технологий и поддержку инновационных проектов.

Так, например, в Чуйской области был реализован пилотный проект по внедрению агроинноваций, включая системы точного земледелия, однако его распространение

ограничилось несколькими фермерскими хозяйствами из-за отсутствия информационной поддержки и финансирования.

Сравнительный анализ международного опыта показал, что успешные инновационные стратегии включают:

- создание кластеров (например, "Агрополисы" в Турции);
- развитие сельскохозяйственных стартапов (Индия);
- активное участие университетов в разработке и внедрении инноваций (Нидерланды).

Турция в рамках программы "Агрополисы" увеличила экспорт сельскохозяйственной продукции на 25% за пять лет благодаря внедрению технологий точного земледелия и поддержке малого бизнеса.

SWOT-анализ агропродовольственного комплекса КР показал следующее:

Сильные стороны:	Слабые стороны:
• Благоприятные климатические условия. • Традиционные навыки и опыт фермеров.	• Отсутствие инфраструктуры для переработки и хранения продукции. • Низкий уровень квалификации фермеров
Возможности:	Угрозы:
• Увеличение объемов экспорта экологически чистой продукции. • Привлечение международных грантов и инвестиций.	• Ускоряющееся изменение климата. • Конкуренция на международных рынках.

На основании проведенного анализа предложены следующие меры:

1. *Создание центров трансфера технологий:*
 - Ожидаемый эффект: увеличение доли хозяйств, применяющих современные технологии, с 8% до 20% к 2030 году.
2. *Разработка финансовых инструментов для поддержки фермеров:*
 - Введение субсидий на закупку техники и технологий может повысить урожайность зерновых культур на 30%.
3. *Партнерство с научными учреждениями:*
 - Включение Кыргызского национального аграрного университета в разработку систем капельного орошения.

Реализация предложенных мер позволит увеличить экспорт сельскохозяйственной продукции на 15% и сократить потери урожая на 20% к 2030 году.

Обсуждение. Полученные результаты указывают на необходимость пересмотра текущих подходов к управлению инновациями в агропродовольственном комплексе. Основными ограничивающими факторами являются слабое финансирование и недостаточная информационная поддержка фермеров. Для успешной реализации инновационной политики требуется внедрение интеграционного подхода, включающего развитие кластеров, улучшение логистической инфраструктуры и поддержку экспортных инициатив.

Результаты исследования подчеркивают критическую необходимость трансформации агропродовольственного комплекса (АПК) Кыргызской Республики через внедрение инновационной политики. В этом разделе обсуждаются ключевые ограничения,

выявленные в ходе анализа, и обосновываются предложенные меры с учетом национальных и международных реалий.

В Кыргызской Республике низкий уровень инновационной активности. Как показал анализ, только 8% сельскохозяйственных предприятий в Кыргызской Республике используют современные технологии, такие как капельное орошение, точное земледелие и автоматизация процессов. Это значительно ниже, чем в странах Центральной Азии, таких как Казахстан, где данный показатель превышает 20%.

Причинами данной проблемы являются:

- Отсутствие финансовой поддержки. В 2022 году на развитие сельского хозяйства было выделено менее 1% от общего бюджета страны, что эквивалентно примерно 6 долларов на одного фермера.

- Низкая осведомленность фермеров. В регионах, таких как Баткенская область, только 10% фермеров имеют доступ к образовательным программам о новых технологиях.

И как следствием, мы имеем низкую урожайность. Урожайность пшеницы составляет в среднем 2,5 т/га, что на 30–40% ниже, чем в странах с высоким уровнем инновационной активности. Из-за отсутствия современных технологий хранения ежегодные потери сельхозпродукции достигают 20%. Например, фермерские хозяйства в Чуйской области, применяющие капельное орошение, увеличили урожайность томатов с 35 до 50 т/га, что подтверждает эффективность технологий.

Государственные программы поддержки сельского хозяйства в Кыргызстане пока не ориентированы на развитие инноваций. Ограниченное финансирование и слабая институциональная поддержка. Инвестиции в научные исследования в области сельского хозяйства составляют менее 0,2% ВВП. На сегодня мы испытываем недостаток грантов и субсидий. Из 12 млрд сомов, выданных в 2022 году на кредиты для фермеров, только 5% были направлены на проекты, связанные с инновациями. Также, отсутствие долгосрочного планирования. Национальная стратегия развития АПК до 2026 года не предусматривает создания специализированных кластеров или центров трансфера технологий.

Так, например, в Турции внедрение агрокластеров позволило увеличить экспорт сельскохозяйственной продукции на 25% за пять лет. В Кыргызстане подобные инициативы отсутствуют.

Сравнительный анализ международных стран показал, что многие страны с аналогичными условиями добились успеха в трансформации агросектора благодаря интеграции науки, бизнеса и государства. Нам важно адаптировать опыт международных стран для нашей республики. Развитие агротехнологических стартапов через субсидирование и налоговые льготы в Индии позволило увеличить доходы фермеров на 30%. В Нидерландах активное сотрудничество университетов и фермерских хозяйств обеспечило лидерство страны в экспорте сельскохозяйственной продукции (экспорт составляет более 100 млрд евро в год). Реализация программы "Агроинновация" в Казахстане помогла внедрить точное земледелие в 25% хозяйств за пять лет.

Для Кыргызстана особенно актуальна интеграция науки в развитие АПК. Например, партнерство с университетами могло бы ускорить разработку и внедрение технологий, адаптированных к местным условиям.

На основании результатов исследования предложены конкретные шаги:

1. Создание центров трансфера технологий: В каждой области открыть региональные центры для обучения фермеров современным методам ведения хозяйства. В связи с этим, ожидается увеличение числа хозяйств, использующих инновации, с 8% до 20% к 2030 году.

2. Финансовая поддержка фермеров: Введение льготных кредитов на покупку инновационной техники. Например, субсидии на 50% стоимости оборудования для капельного орошения. Это позволит увеличить урожайность зерновых культур на 25–30%.

3. Партнерство с международными организациями: Привлечение грантов от таких организаций, как FAO и Всемирный банк, для финансирования проектов по развитию точного земледелия.

4. Создание сельскохозяйственных кластеров: Чуйская область может стать пилотной зоной для кластерного подхода, объединяющего фермеров, перерабатывающие предприятия и исследовательские центры. В будущем, ожидается увеличение добавленной стоимости продукции и экспортного потенциала.

5. Возможные риски и их минимизация: Отсутствие квалифицированных кадров может замедлить внедрение технологий. Поэтому следует своевременно, разрабатывать программы обучения фермеров и специалистов. Для минимизации финансовых ограничений необходимо активно привлекать международные гранты и частные инвестиции.

Развитие инновационной политики агропродовольственного комплекса Кыргызской Республики требует системного подхода, основанного на международном опыте, интеграции науки и практики, а также создании эффективных механизмов финансирования. Реализация предложенных мер позволит не только повысить производительность сектора, но и укрепить его позиции на международном рынке, способствуя устойчивому развитию экономики страны.

Заключение. Формирование эффективной инновационной политики агропродовольственного комплекса (АПК) Кыргызской Республики является стратегическим приоритетом для обеспечения устойчивого развития экономики страны, повышения конкурентоспособности на международных рынках и улучшения благосостояния сельского населения.

Проведенное исследование выявило ключевые проблемы, сдерживающие развитие инноваций в АПК, включая низкий уровень финансирования, слабую институциональную поддержку, недостаточную координацию между государственными структурами, бизнесом и научными учреждениями, а также ограниченный доступ фермеров к современным технологиям. Эти барьеры значительно снижают эффективность сектора, что выражается в низкой урожайности, значительных потерях продукции и недостаточной добавленной стоимости производимой продукции.

На основе анализа международного опыта и специфики агропродовольственного комплекса Кыргызстана предложены следующие меры:

1. Создание центров трансфера технологий для обеспечения фермеров доступом к инновационным решениям и повышения их квалификации.
2. Разработка финансовых механизмов, включая субсидии и льготные кредиты, для стимулирования внедрения инноваций.
3. Формирование агрокластеров, объединяющих фермеров, переработчиков, исследовательские институты и экспортные компании.

4. Активизация партнерства с международными организациями для привлечения грантов и инвестиций в развитие АПК.

Реализация предложенных мер позволит преодолеть существующие барьеры, увеличить урожайность сельскохозяйственных культур, сократить потери продукции, повысить экспортный потенциал и создать новые рабочие места в сельской местности. Ожидается, что доля хозяйств, использующих современные технологии, вырастет с 8% до 20% к 2030 году, а экспорт сельскохозяйственной продукции увеличится на 15%.

Таким образом, внедрение системного подхода к формированию инновационной политики обеспечит устойчивое развитие агропродовольственного комплекса Кыргызской Республики, повысит его экономическую эффективность и создаст основу для интеграции страны в глобальные аграрные цепочки.

Список использованной литературы:

1. Абдиев М.Ж. и Эсенбаев Н.С. Повышение конкурентоспособности АПК Кыргызстана на основе кластерного подхода / Наука и новые технологии № 1, 2012 г. с. 227-231.
2. Емельянов, Ю. С. Государственно-частное партнерство в инновационной сфере: зарубежный и российский опыт / Ю. С. Емельянов ; под общ. ред. С. Н. Сильвестрова. – М. : URSS: ЛИБРОКОМ, 2012. – 253 с.
3. Капранова Л.Д. Финансово-экономические механизмы развития инновационных кластеров: западный опыт. // управленческие науки. 2015. № 1. Том 5. - С 56-60 .
4. Некоторые аспекты оценки эффективности агропромышленного производства и перспектив его развития в продуктовых подкомплексах АПК / А. Горбатовский [и др.] // Аграр. экономика. – 2023. – № 9. – С. 37–48; [Электронный ресурс]. – URL: <https://agreconom.belnauka.by/jour/article/download/755/682> (21.10.2024).
5. Семина Л.А., Ковалева И.В. Агропромышленный кластер: проблемы и развитие инновационно-инвестиционной деятельности. Социально-экономический и гуманитарный журнал Красноярского ГАУ. 2017. №1 Социально-экономический и гуманитарный журнал Красноярского ГАУ. 2017. №1 С.67-80
6. Федотова Г. В., Сибагатулина Л. М. Кооперация и интеграция в агропромышленном комплексе //Финансовая аналитика: проблемы и решения. 2016. № 29 (311). С. 14–22. URL:
7. Юрина Елена Александровна, Иванова Екатерина Викторовна Кластерные модели развития региональных систем // Социально-экономические явления и процессы. 2015. №10. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/klasternye-modeli-razvitiya-regionalnyh-sistem> (дата обращения: 20.07.2019).

«ЗЕЛЕННЫЕ» ИНДИКАТОРЫ - ОСНОВА УЧЕТНО-АНАЛИТИЧЕСКОГО ОБЕСПЕЧЕНИЯ УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ ЭКОНОМИКИ

Кадыралиева Жибек Маратовна, Омуралиева Дамира Кемеловна

Кыргызский Национальный аграрный университет им. К.И. Скрябина

Аннотация: зеленая экономика сегодня является основой, двигателем устойчивого развития. Устойчивое развитие - это есть правильное, равномерное, сбалансированное, т.е. гармоничное развитие, в котором эксплуатация природных ресурсов, направление инвестиций, ориентация научно-технического развития, развитие личности и институциональные изменения согласованы друг с другом и укрепляют нынешний и будущий потенциал для удовлетворения человеческих потребностей и устремлений.

Ключевые слова: Зеленая экономика, индикаторы, ВВП, бедность, экология.

«ЖАШЫЛ» КӨРСӨТКҮЧТӨР – ЭКОНОМИКАНЫ ТУРУКТУУ ӨНҮКТҮРҮҮ ҮЧҮН БУХГАЛТЕРДИК ЭСЕПТИН ЖАНА АНАЛИТИКАНЫ КОЛДОНУУНУН НЕГИЗИ

Кадыралиева Жибек Маратовна, Омуралиева Дамира Кемеловна

Кыргызский Национальный аграрный университет им. К.И. Скрябина

Аннотация: макалада жашыл экономика бүгүнкү күндө туруктуу өнүгүүнүн негизи жана кыймылдаткычы болуп саналат. Туруктуу өнүгүү туура, бирдей, тен салмактуу, б.а. гармониялуу өнүгүү, анда жаратылыш ресурстарын эксплуатациялоо, инвестициялоо багыты, илимий-техникалык өнүгүүнүн багыты, инсандык өнүгүү жана институционалдык өзгөрүүлөр бири-бири менен макулдашылып, адамдын муктаждыктарын жана каалоолорун канааттандыруу үчүн азыркы жана келечектеги потенциалдары каралды.

Негизги сөздөр: жашыл экономика, көрсөткүчтөр, ИДП, жакырчылык, экология.

"GREEN" INDICATORS - THE BASIS OF ACCOUNTING AND ANALYTICAL SUPPORT FOR SUSTAINABLE ECONOMY DEVELOPMENT

Kadryalieva Zhibek Maratovna, Omuralieva Damira Kemelovna

Kyrgyz National Agrarian University named after. K.I. Scriabin

Abstract: The green economy today is the basis and engine of sustainable development. Sustainable development is correct, even, balanced, i.e. harmonious development in which the exploitation of natural resources, the direction of investment, the orientation of scientific and technological development, personal development and institutional changes are coordinated with each other and strengthen the present and future potential to meet human needs and aspirations.

Key words: green economy, indicators, GDP, poverty, ecology.

Главными инструментами зеленой экономики считаются инновационные зеленые технологии, основанные на энерго- и ресурсосбережении, сокращении углеродных выбросов, чистом транспорте, альтернативных источниках энергии, органическом сельском хозяйстве, строительстве недвижимости с использованием экологических подходов, передовой логистике и многих других компонентах, позволяющих экономике развиваться без ущерба для природы и сохранении экологического благополучия человека.

Правительства, бизнесмены и потребители таких стран как Китай, Южная Корея, Япония, Индия, Бразилия, Аргентина, Германия, Швеция, Дания и другие страны Европы, Австралия перешли на стратегию зеленой экономики. Активно поддерживают концепцию зеленой экономики также и страны СНГ, в т.ч. и Кыргызстан.

В июне 2009 г. министры 34 стран подписали Декларацию зеленого роста на совещании Совета Организации экономического сотрудничества и развития (ОЭСР) на уровне министров, заявив, что они будут “укреплять прилагаемые ими усилия для внедрения стратегий зеленого роста как в рамках принимаемых ими мер для выхода из кризиса, так и за их пределами, признавая, что “зеленый” и “рост” могут быть неразрывно связаны”.

В 2012 году на конференции ООН по устойчивому развитию «Рио+20» была принята декларация «Будущее, которое мы хотим», которая определяет основные принципы перехода к устойчивому развитию, подразумевающие экономический и социальный прогресс при условии сохранения окружающей среды. Принятие декларации о природном капитале стало переломным моментом, усиливающим всемирный интерес к учету природного капитала.

Многие страны реализуют проекты по разработке экологических счетов, чтобы интегрировать их с национальными счетами или создать макроэкономические показатели с учетом экологических факторов, включая зеленый ВВП. К числу первых, кто внедрил интегрированные эколого-экономические счета, относятся Нидерланды, Франция и

Филиппины. Ведется активная работа по внедрению экологических счетов также и странами G20.

Кыргызстан официально присоединился к всемирной инициативе перехода к устойчивому развитию. Уже в ноябре 2012 г. в Кыргызстане был создан Национальный Совет по устойчивому развитию при Президенте Кыргызской Республики.

Учитывая, что наша страна обладает ограниченными ресурсами, но при этом по оценкам экспертов, суммарное давление экономики Кыргызстана на окружающую среду уже достигло среднего уровня, модель устойчивого развития была признана наиболее приемлемой на сегодняшний день. Этот факт неизбежно привел к необходимости измерения прогресса продвижения страны к зеленой экономике и устойчивому развитию.

Реализация концепции устойчивого развития неразрывно связано с разработкой его практических и измеряемых индикаторов. Такие индикаторы могут связывать все три компонента устойчивого развития и отражать экологические, экономические и социальные аспекты.

«Зеленый» рост означает стимулирование экономического роста и развития, обеспечивая при этом сохранность природных активов и бесперебойное предоставление ими ресурсов и экосистемных услуг, от которых зависит наше благополучие. Для этого он должен катализировать инвестиции и инновации, которые лягут в основу устойчивого роста и приведут к возникновению новых экономических возможностей.

Индикаторы мониторинга и оценки «зеленого» роста будут обеспечивать информационную основу для оценки изменения их динамики. Индикаторы дают возможность осуществлять измерение, мониторинг, оценку эффективности движения по направлению к достижению зеленого роста и, в случае необходимости, корректировать общую политику таким образом, чтобы направить развитие в нужное русло, обеспечивающее его устойчивость. Это также дает возможность передачи ответственности за достижение определенных целевых показателей различным ведомствам (например, показателей состояния здоровья или занятости населения) и даже в определенной степени осуществлять оценку эффективности деятельности определенных элементов структуры государственного управления по достижению определенных целей политики.

Кроме того, индикаторы будут обеспечивать информирование широкой общественности о фактических результатах движения к «зеленому» росту в четкой и доступной форме, способной стимулировать необходимые изменения в поведении населения. Индикаторы могут использоваться для обеспечения информационной поддержки процессов планирования и принятия решений.

Взаимосвязь «зеленого» роста с сокращением уровня бедности очень тесная. «Зеленый» рост может сохранить национальный природный капитал.

Сбором, обработкой, хранением и распространением значительной части показателей матрицы национальных индикаторов зеленого роста занимается Национальный статистический комитет Кыргызской Республики. Индикаторы зеленого роста Кыргызской Республики могут быть представлены на трёх уровнях: (I) национальный, (II) региональный (областной) и (III) местный (районный).

Основной макроэкономический показатель экономического прогресса ВВП как правило, не учитывает вклад природных активов в благосостояние, здоровье и благополучие. Поэтому необходим набор показателей зеленого роста, которыми можно будет измерить прогресс, включая качество и состав роста, и то, как это сказывается на благосостоянии и благополучии людей.

Подходы, стимулирующие зеленый рост, должны быть основаны на всестороннем анализе, сопровождаться развитой концептуальной системой и быть в состоянии получать и передавать четкие сигналы как лицам, принимающим решения, так и широкой общественности. В соответствии с этими целями ОЭСР выбрала показатели в пяти областях, сгруппированные по следующим темам:

1. Экологическая и ресурсная производительность экономики
2. Природные активы
3. Экологическое измерение качества жизни
4. Экономические возможности и политические ответы
5. Социально-экономический контекст и характеристики роста

Для продвижения к зеленому росту необходимы соответствующая информация и сопоставимые данные для помощи в анализе политики и отслеживании прогресса, в том числе, и на международном уровне.

Этот набор стал основой для организации разработки национальной системы оценки зеленого роста, адаптированной к национальным особенностям.

Если мы хотим оставить нашим детям и внукам пригодный для жизни мир, то имеющиеся в Кыргызстане проблемы бедности и деградации окружающей среды необходимо решать сейчас.

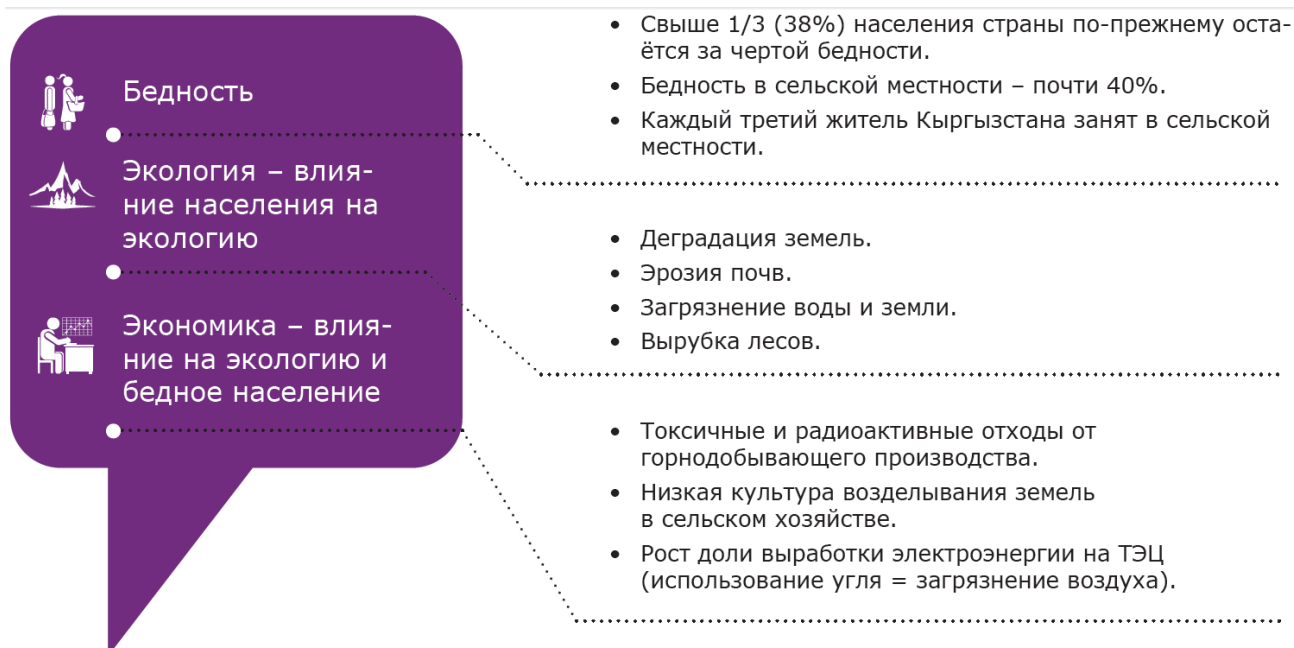

Рис.1. Данные из отчета ОСЭР

Индикаторы мониторинга и оценки «зеленого» роста будут обеспечивать информационную основу для оценки изменения их динамики. Индикаторы дают возможность осуществлять измерение, мониторинг, оценку эффективности движения по направлению к достижению зеленого роста и, в случае необходимости, корректировать общую политику таким образом, чтобы направить развитие в нужное русло, обеспечивающее его устойчивость. Это также дает возможность передачи ответственности за достижение определенных целевых показателей различным ведомствам (например, показателей состояния здоровья или занятости населения) и даже в определенной степени осуществлять оценку эффективности деятельности определенных элементов структуры государственного управления по достижению определенных целей политики.

Кроме того, индикаторы будут обеспечивать информирование широкой общественности о фактических результатах движения к «зеленому» росту в четкой и доступной форме, способной стимулировать необходимые изменения в поведении населения. Индикаторы могут использоваться для обеспечения информационной поддержки процессов планирования и принятия решений.

На сайте НСК КР можно найти следующие индикаторы "Зеленого роста":

- Болезни органов дыхания
- Доля инвестиций в основной капитал на охрану окружающей среды
- Доля населения, имеющего устойчивый доступ к безопасным источникам питьевой воды
- Доля населения, имеющего устойчивый доступ к канализации
- Доля среднедушевых расходов на теплоэнергию

- Доля среднедушевых расходов на электроэнергию
- Заболеваемость острыми кишечными инфекциями
- Индикаторы развития туризма
- Лесовосстановление
- Минеральные удобрения (в переводе на действующее вещество)
- Наличие водопроводных сетей
- Наличие отходов второго класса
- Наличие отходов первого класса
- Наличие отходов третьего класса
- Наличие отходов четвертого класса
- Объем добычи каменного угля и лигнита
- Объем добычи природного газа
- Объем добычи сырой нефти
- Органические удобрения
- Площадь земельного фонда по видам сельскохозяйственных угодий
- Расходы государственного бюджета на охрану окружающей среды
- Расходы предприятий и организаций на охрану окружающей среды
- Урожайность сельскохозяйственных культур по Кыргызской Республике
- Численность основных видов охотничьих животных.

Раздел «Окружающая среда» представлена следующими индикаторами, имеющее непосредственное отношение к зеленой экономике:

- Доля инвестиций в основной капитал на охрану окружающей среды
- Инвестиции в основной капитал на охрану окружающей среды и рациональное использование природных ресурсов
- Лесовосстановление
- Минеральные удобрения (в переводе на действующее вещество)
- Наличие отходов по классам опасности
- Органические удобрения
- Охрана атмосферного воздуха
- Охрана и рациональное использование водных ресурсов
- Охрана и рациональное использование лесных ресурсов
- Площадь охраняемых заповедных территорий
- Расходы государственного бюджета на охрану окружающей среды
- Расходы предприятий и организаций на охрану окружающей среды
- Численность основных видов охотничьих животных

- Число охраняемых заповедных территорий.

Современные природные кризисы, такие как загрязнение атмосферы в мегаполисах, сопровождающееся повышением смертности, уменьшение биоразнообразия, климатическая неустойчивость, нехватка пресной воды, дефицит продовольствия, топливно-энергетические проблемы и др., опасные сами по себе, еще и порождают сбои рыночного механизма, замедляя рост благосостояния населения всей планеты. Именно поэтому идеи зеленой экономики, обещающей постепенно стирать социальные различия, преумножать природные ресурсы и улучшать состояние окружающей человека среды, вызывают все больший интерес.

Очевидным становится, что без зеленых технологий, решающих многие социальные проблемы, невозможно обеспечить создание высокооплачиваемых рабочих мест, интенсифицировать инновационное развитие экономики и тем более улучшить состояние здоровья жителей больших городов.

По своему природному потенциалу Кыргызстан сегодня относится к экологически чистым регионам, привлекающим туристов из многих стран мира. На сегодняшний день самая неотложная задача является с помощью зеленых технологий улучшить экологическую ситуацию в регионах и в столице нашей родины Бишкеке.

Литература:

1. Лаврикова Ю.Г., Малыш Е.В. Зеленая экономика в кластерном развитии // Вестн. УрФУ. Серия «Экономика и управление». 2014, № 3. С. 120–133.
2. Кожевникова Т.М., Тер-Акопов С.Г. «Зеленая экономика» как одно из направлений устойчивого развития // Социально-экономические явления и процессы. 2013. № 3 (049). С. 78–82.
3. Яшалова Н.Н. «Зеленая» экономика как основа эколого-экономического устойчивого развития регионов // Вестн. УрФУ. Серия «Экономика и управление». 2013. № 2. С. 81–94.
4. Баутин В.М. «Зеленая» экономика как новая парадигма устойчивого развития // Изв. ТСХА. 2012. Вып. 2. С. 3–4.
5. Порфирьев Б.Н. «Зеленая» экономика: общемировые тенденции развития и перспективы // Вестн. Российской академии наук. 2012. Т. 82, № 4. С. 323–344.
6. Сажнева С.В. «Зеленая экономика»: перспективы с точки зрения устойчивого развития России // Инвестиции. 2013. № 1. С. 70–73.
7. Индикаторы зеленого роста в Кыргызстане. – Бишкек, 2023. – 12 с.
8. Отчет ОЭСР «Оценка прогресса в направлении зеленого роста: Показатели ОЭСР», 2011 г.

ОГЛАВЛЕНИЕ	СТР
РАЗДЕЛ: СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННЫЕ НАУКИ	
«РАЗВИТИЕ ПИТОМНИКОВ ДЛЯ ПОЛУЧЕНИЯ САЖЕНЦЕВ ПЛОДОВЫХ КУЛЬТУР В УСЛОВИЯХ ЧУЙСКОЙ ДОЛИНЫ» <i>Аалиев Сагынбек Абдималикович, Тургунбаев Кубанычбек Токтоназарович, Керимкулова Нурзат Тапаевна, Капарова Элмира Берекеевна</i>	5
РАЗДЕЛ: ТЕХНИЧЕСКИЕ НАУКИ	
УМЕНЬШЕНИЕ ФИЛЬТРАЦИОННЫХ ПОТЕРЬ, УЛУЧШЕНИЕ РАСПРЕДЕЛЕНИЯ И УЧЕТА ВОДЫ <i>Маматкулов Абдикаар Жакыпович, Кошматов Баратали Туранович, Абдикулова Шолпан Даулбаевна</i>	13
МОДЕРНИЗАЦИЯ ОБЪЕКТА СТРОИТЕЛЬСТВА И ЕЕ ОТЛИЧИЕ ОТ РЕКОНСТРУКЦИИ <i>Баялиева Жамиля Аскарровна, Калыбекова Нуржан Калыбековна, Окмоткулова Эльвира Умаркуловна</i>	18
ЭКСПЛУАТАЦИЯ И ТЕХНИЧЕСКОЕ ОБСЛУЖИВАНИЕ ОРОСИТЕЛЬНОЙ СЕТИ <i>Кошматов Баратали Туранович, Абдукулова Шолпан Дауылбаевна, Манас уулу Баяман</i>	26
РАЗДЕЛ: ПЕДОГОГИЧЕСКИЕ НАУКИ	
А. ТОКОМБАЕВДИН “ТАҢ АЛДЫНДА” РОМАНЫ ЖАНА АНДАГЫ ФОЛЬКЛОРДУК МОТИВДЕРДИН РОЛУ (ФОЛЬКЛОР ЖАНА КЫРГЫЗ ПРОФЕССИОНАЛДЫК ПОЭЗИЯСЫНЫН КАРЫМ-КАТЫШЫ (1960-70-ЖЖ)) <i>Баймырзаев Бактыбек Акылбекович</i>	31
ФОЛЬКЛОР ЖАНА КЫРГЫЗ ПРОФЕССИОНАЛДЫК ПОЭЗИЯСЫ (1960-70-ЖЖ.) <i>Баймырзаев Бактыбек Акылбекович</i>	41
РАЗДЕЛ: ЭКОНОМИЧЕСКИЕ НАУКИ	
КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН АГРО АЗЫК-ТҮЛҮК КОМПЛЕКСИНИН ИННОВАЦИЯЛЫК САЯСАТЫН КАЛЫПТЫНДЫРУУ <i>Ордобаев Амантур Нурланович, Деркенбаева Салтанат Советбековна</i>	51

«ЗЕЛЕННЫЕ» ИНДИКАТОРЫ - ОСНОВА УЧЕТНО-АНАЛИТИЧЕСКОГО ОБЕСПЕЧЕНИЯ УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ ЭКОНОМИКИ <i>Кадыралиева Жибек Маратовна, Омуралиева Дамира Кемеловна</i>	59
--	-----------